

PRILOZI ŽIVOTOPISU IBRAHIMA PJANIĆA (U POVODU 35. OBLJETNICE SMRTI)

Edin Šaković, prof.

SAŽETAK

Ibrahim Pjanić (Soko 1896. – München 1977.) predstavlja jednu od najznačajnijih ličnosti u novijoj historiji Gračаницe i njene okoline, o kojoj još uvijek postoje različite, pa i dijametralno suprotne ocjene, te brojne kontroverze i mistifikacije, uprkos činjenici da jedno zaokruženo djelo o njegovom životopisu i povijesnoj ulozi uopće ne postoji. Ovaj rad, napisan u povodu 35. obljetnice smrti, prezentira najosnovnija saznanja o Ibrahimu Pjaniću, njegovom životnom putu i historijskoj ulozi. Pjanićev životopis je prikazan prema razdobljima njegova djelovanja: od predratnog vremena, u kome se ističe kao mjesni aktivist JMO, zatim organizacije odbrane od četničke opasnosti 1941., te njegovog ratnog puta i konačno emigrantskog perioda. U tom razdoblju, Pjanić je bio zapovjednik satnije Gračaničke Domdo bojne, a potom i organizator tzv. “zelenog kadra” u gračaničkom kraju; nakon neuspješnih pregovora sa partizanima (u tri navrata), primio je čin i dužnosti u Ustaškoj vojsci, zapovijedajući odbranom Gračаницe sve do proljeća 1945. godine. No, iako je istovremeno obavljao i političku dužnost ustaškog logornika, nije aktivno učestvovao u sprovođenju represivnih niti genocidnih mjera ustaškog režima; naprotiv, svojim utjecajem je čak i spasio neke

građane progonjene zbog nacionalne, odnosno rasne pripadnosti.

Ključne riječi: Ibrahim Pjanić, Soko, Gračanica, Drugi svjetski rat, Nezavisna država Hrvatska, četnici, ustaše, partizani, Domdo legija, Ustaška vojnica, hrvatska politička emigracija

1. UVOD

Ibrahim Pjanić predstavlja jednu od najinteresantnijih, ali ujedno i najkontroverznijih povijesnih ličnosti sa šireg područja Gračanice i njezine okoline, za koju se bez imalo pretjerivanja može kazati da je obilježila period Drugog svjetskog rata na ovim prostorima. Kao organizator odbrane bošnjačkog stanovništva Sokola i šireg područja u početku, ali i ustaški zapovjednik u ovim krajevima u završnici rata, hrabar i čvrst vojnik, ali i čovjek koji je štitio i spasavao živote nemoćnih i progonjenih – Ibrahim Pjanić je historijska ličnost o kojoj postoji više paralelnih "historijskih istina" i suprotstavljenih stajališta, iako je njegova biografija, zapravo, do danas ostala potpuno neistražena.

U razdoblju socijalističke Jugoslavije, Pjanić je tretiran izrazito negativno, što se odražavalo i na historiografsku literaturu (TIHIĆ–HAMZIĆ, 1988: 240-241 i 280). U vrijeme raspada Jugoslavije i agresije na Bosnu i Hercegovinu mijenjaju se i pogledi na Pjanića, te se na prvome mjestu ističu njegove zasluge u odbrani naroda od četnika tokom Drugog svjetskog rata (HALIL-BEGOVIĆ, 2000: 15; PUŠKAR, 2001: 115; HAMZIĆ, 2001: 110). O Pjaniću je objavljeno više članaka u hrvatskoj emigrantskoj štampi, a nekrolog povodom njegove smrti 1977. godine objavljen je i u najuglednijem hrvatskom emigrantskom časopisu – "Hrvatskoj reviji" (br. 27/4, 1977, 644). O njemu su pisali i u različitim kontekstima ga spominjali neki od najistaknutijih predstavnika hrvatske emigracije, a rijetki se podaci o Pjaniću mogu naći i u historiografskim i publicističkim djelima, nastalim u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj nakon 1990. godine. Međutim, izuzimajući kraću natuknicu u važnom biografsko-lexikografskom djelu "Tko je tko u NDH" (Zagreb 1997., na strani 324; natuknicu je napisao Salih Zvizdić, novinar i publicist), jedan zaokružen biografski rad još uvijek ne postoji. Stoga, u povodu 35. godišnjice Pjanićeve smrti, ovim prilogom želimo donekle popuniti tu prazninu.

Odmah na početku želimo naglasiti da ovaj rad nema namjeru dati konačnu riječ o Pjanićevom životu i historijskom značaju. To je, naime, još uvijek prilično neobrađena tema, otvorena za ozbiljnije i obimnije istraživačke zahvate, kroz proučavanje većeg broja arhivskih fondova, objavljene građe, periodike i oralne historije. Osnovni cilj ovoga rada jeste da na osnovu dostupnih izvora i literature osvijetli ključne momente vezane za životni put i historijsku ulogu Ibrahima Pjanića, te ponudi osnovne smjernice za dalja istraživanja u budućnosti. Isto tako, namjera je autora da ukaže i na brojne zablude, predrasude i pogrešne ocjene o ovoj ličnosti, formirane pod utjecajem ideoloških stereotipa (kako komunističkih, tako i postkomunističkih). U radu su na pojedinim mjestima dati i nešto opširniji osvrti i pojašnjenja, vezani za pojedine događaje, pojave i procese, što na prvi pogled odudara od osnovne teme. No, bilo je to nužno, kako bi se jasnije osvijetlio povijesni kontekst u kome je Ibrahim Pjanić živio

i djelovao, a time i bolje razumjeli njegovi postupci.

2. PJANIĆEV ŽIVOT DO POČETKA DRUGOG SVJETSKOG RATA

Ibrahim Pjanić, sin Hasiba, rođen je 1896. godine u Sokolu, u zemljoradničkoj porodici srednjeg imovnog stanja. Prema nekim kasnijim podacima (ZVIZDIĆ, 1997: 324), završio je narodnu osnovnu školu u Gračanici. Ovo nije bilo moguće provjeriti, jer školske razredne knjige iz tog vremena nisu u cijelosti sačuvane (DELIĆ, 1986: 35 i d.). Ukoliko je taj podatak tačan, Ibrahim Pjanić bi bio možda i prvo muslimansko dijete iz nekog od gračaničkih sela koje je upisano u narodnu osnovnu školu, što bi samo po sebi predstavljalo izuzetnu činjenicu. No, iako u periodu između dva svjetska rata jeste bio pismen čovjek, Pjanić je čitati i pisati mogao da nauči i u vojsci. Njegov odlazak u vojsku se podudario upravo s izbijanjem Prvog svjetskog rata. Kao vojnik austrougarske armije, učestvovao je u borbama na više frontova, te je napredovao do naredničkog čina (Feldwebel). Prema Zvizdiću (1997: 324), borio se u sastavu 2. bosansko-hercegovačke pješačke regimente, inače jedinice nadaleko čuvene po hrabrosti, koja je ponijela najviše medalja za hrabrost u cijeloj austrougarskoj armiji. Ipak, i taj podatak treba za sada uzeti s izvjesnom rezervom, pošto su vojni obveznici s područja Tuzlanskog okružja uglavnom popunjavali 3. bosansko-hercegovačku pješačku regimentu.

Po završetku rata, Ibrahim Pjanić se vratio u rodni kraj. Navodno je, u prvim godinama nove države, egzistenciju pokušao riješiti u državnoj službi, ali je, zbog pritiska srpskih nacionalista, bio prisiljen

da se povuče na porodično imanje (ZVIZDIĆ, 1997: 324). Tokom cijelog perioda između dva svjetska rata, Pjanić je živio u Sokolu, u zaseoku Ilidža, a uz uobičajene poljoprivredne poslove i težakluk radio je i kao građevinski majstor (zidar i tesar), "pogađajući" i sa svojim radnicima izvođeci različite građevinske radove širom gračaničkog područja. Pored tradicionalnog graditeljstva ("dunderaja"), gradio je i modernije zidane kuće. Učestvovao je i u gradnji džamija na širem gračaničkom području. Tako je 1933. radio na popravci džamije u Donjim Doborovcima (AHMEDBAŠIĆ, 1998: 81; HAMZIĆ-DJEDOVIĆ, 2010: 140), zatim je 1934. vodio poslove na obnovi Stare džamije u Sokolu i podizanju kamene munare (ŠAKOVIĆ, 2001: 78), a sa još dvojicom majstora iz Sokola, 1938. godine, gradio je novu džamiju u Gornjim Doborovcima (HAMZIĆ-DJEDOVIĆ, 2010: 140). U zanatu je bio samouk, a vještinu je vjerovatno stekao radeći u početku sa nekim starijim, iskusnijim majstorima. Njegov posao mu je omogućio da stekne brojna poznanstva, pa i stanovit ugled širom gračaničkog kraja. U međuvremenu se i oženio, te zasnovao porodicu.

Ibrahim Pjanić se aktivno uključio i vjerski, društveni, pa i politički život svog mjesta. Biran je i za člana Džematskog medžlisa Soko 1926. godine, a nekoliko godina kasnije i za njegovog potpredsjednika, uzevši tako učešća u organizaciji vjerskih i vakufskih poslova na području džemata Soko, koji je obuhvaćao i susjedna sela – Doborovce, Džakule i Piskavicu. Kao relativno mlad, pismen i energičan čovjek, pokrenuo je i neke korisne inicijative u svom selu, ali je pri tome nailazio i na stanovit otpor. Svjedoči nam to i jedan primjer

iz 1934. godine, kada je Pjanić sa grupom mještana započeo aktivnosti na proširenju mjesnog mekteba (podizanjem kata), ali se ubrzo suočio sa opstrukcijama mutevelije Mustafe Ahmedbegovića, ranijeg džematbaše (koji je u međuvremenu istupio iz medžlisa). Stoga je 12. oktobra iste godine uputio žalbu Sreskom vakufsko-mearifskom povjerenstvu u Gračanici, optuživši Ahmedbegovića da koči zajedničku saradnju i da ne želi *“zapovrgavati s nama nikakvih poslova u interesu islamske zajednice za džemat Sokol”*, te je zatražio njegovu smjenu, uz prijedlog da se na mjesto mutevelije postavi neko od članova medžlisa. Povjerenstvo je po primitku žalbe zatražilo izvješće od džematskog imama (Abdulah ef. Dizdarevića), a pošto je ovaj, izgleda, potvrdio Pjanićeve optužbe, Ahmetbegović je razriješen dužnosti mutevelije i njegovim je nasljednikom imenovan Ahmet Delić.¹

Ibrahim Pjanić je učestvovao i u radu gračaničkog odbora Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), političke stranke koja je dominirala političkim životom Bošnjaka do početka Drugog svjetskog rata, ali je ujedno predstavljala istinskog predstavnika ovog naroda i zaštitnika njegovih interesa. Na oblasnim izborima 1927. godine, Pjanić se pojavio na listi za gračanički srez, kao zamjenik kandidata JMO Hadži Husein ef. Rašidagića (HAMZIC, 2012: 111). Na općinskim izborima 1936. godine, pak, Pjanić je bio kandidat za općinu Doborovci, na listi Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ), koaliicijske

organizacije kojoj je tada i JMO pripadala. U toj je općini (koja je obuhvatala Doborovce, Džakule, Sladnu, Soko, Škahovicu i Piskavicu), od 1.778 upisanih birača, na izbore izašlo njih 1.080, a opredjeljivali su se između tri kandidatske liste, čiji su nosioci pripadali istoj političkoj opciji (JRZ). Kandidatska lista Ibrahima Pjanića iz Sokola je dobila 311 glasova, Adila Vikala iz Sladne 329, te Mustafe Buljubašića, dotadašnjeg načelnika, 440 glasova (*Vrbaske novine*, VII/1113, 15. X. 1936., 2).

Zanimljivu zgodu iz 1935. godine, u kojoj se vidi Pjanićeva popularnost u narodu, opisao je Mustafa Mulalić, političar, publicist i društveni djelatnik, rodnom iz Livna (inače izrazito filozofskog opredjeljenja, a ujedno i veliki simpatizer Atatürkovih reformi), u svojoj poznatoj knjizi *“Orijent na zapadu”*, u kojoj iznosi kritiku nazadnosti dijela bošnjačko-muslimanskog društva tog vremena. *“U jedno muslimansko selo, gdje su stanovnici toliko fanatični da nose čak i zelene pojaseve i ahmedije”*, piše Mulalić, *“došao mlad musliman da se kandiduje za narodnog poslanika. On pripada novom duhu vremena, nosi na glavi šešir, ali ga u to selo nije doneo. Prijatelji, koji znaju šta je to politički oportunist, uplašili su ga da u šeširu ne sme da se pojavi, jer se fanatična masa može zabaviti pa ga i tverno napasti. I on se pojavi, protivno svojih načela, u malom crvenom fesu. U selu ga dočekao narod. Njih dvjesto, trista sve samih domaćina sa bradama i sarucima čekali su ga ispod džaminskog zida. Njemu se činilo da je došao među ‘dobre’, koji su poustajali iz džaminskog groblja, tako su se zelenile ahmedije”*. Kandidat je govorio, tumačio svoj program i političku situaciju, ali su seljaci samo šutjeli, i

1 Dokumenti vezani za ovaj predmet nalaze se u nesređenoj građi Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva Gračanica, u arhivi Medžlisa Islamske zajednice Gračanica.

tokom govora i nakon što je kandidat završio. Onda se iz mase izdvojio jedan mlađi čovjek, zatraživši dozvolu da se sam obrati. Mulalić dalje prenosi riječi tog čovjeka:

“Ja sam Pjanić – veli on, malo se nakašlja i otpoče, okrenuvši se kandidatu: – Mi smo čuli efendija da ti na glavi носиš šešir. A mi eto vidimo da si među nas došao u fesu. Pored toga što носиš šešir mi smo čuli da si pošten čovjek, pa nisi morao da radi nas dolaziš u fesu. Ti si mogao i među nas doći u šeširu, kad u njemu svuda ideš. Mi od tebe tražimo samo pošteno i islamsko srce. Ti si efendija došao među nas da nam kažeš da ćeš se za nas brinuti, da ćeš nas od zla i nevolje štititi, pa kad nam dolaziš sa takvim namerama, ti možeš na glavi nositi šta god hoćeš, ali samo čuvaj našu glavu da se o nju ne razbije kakva nevolja. Ne misli da smo mi divljaci i da ne možemo podnositi gledajući šta ti radiš od svoje glave”. Tokom ovog govora, masa je s oduševljenjem bučno odobravalala, tako *“kad je Pjanić zvršio svoj govor, šta je mogao kandidat drugo uraditi nego da se s njim izgrli i izljubi”* (MULALIĆ, 1936: 216-217).

Kako bi pojačao utisak svoje “kemalističke” knjige, Mulalić je očito karikirao opis ljudi u zelenim ahmedijama (kakve su u Bosni nosili samo derviški šejhovi), a realniji opis sela i prikaz događaja dao je u svojim memoarima, pisanim nakon Drugog svjetskog rata, iz kojih saznajemo da je u *Orijentu* opisano muslimansko selo zapravo Soko kod Gračanice, a mladi muslimanski kandidat u stvari sam Mula-lić (HALILBEGOVIĆ, 2004: 88-90). Tu se, doduše, ne spominje ime Sokoljanina koji se javio za riječ, ali to je sasvim razumljivo: za komuniste je Pjanić tada bio pripadnik “neprijateljske emigracije”, a ni Mulaliću

nije bilo nimalo preporučljivo opisivati ga u pozitivnom svjetlu, budući da je i sam bio bivši politički osuđenik.²

Par godina pred Drugi svjetski rat, Ibrahim Pjanić se, izgleda, priklonio onoj struji među Bošnjacima koja je bila razočarana dotadašnjom politikom dr. Mehmeda Spahe, predsjednika JMO, te njezinom oportunističkom politikom prema režimu. Ta se struja počela okupljati oko nove političke stranke, *Muslimanske organizacije*, koju su oformili Ademaga Mešić, prof. Hakija Hadžić i još neki političari prohrvatske orijentacije. Formalno, ona se našla u okrilju Hrvatske seljačke stranke (HSS) dr. Vlatka Mačeka, kao najjače opozicione političke partije u tadašnjoj Jugoslaviji (HASANBEGOVIĆ, 2008: 972). Vodeća ličnost *Muslimanske organizacije* u Gračanici je bio hfz. Ibrahim ef. Mehinagić, šerijatski sudija (kadija) i dugogodišnji predsjednik Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva, a istoj političkoj struji je pripadao i gradonačelnik Gračanice Hifzaga Hifziefendić, te neki mlađi intelektualci (Ibrahimaga Širbegović, Adem Osmanbegović, Ahmet Šiljić i dr.).³ Na osnovu nekih kasnijih podataka, znamo da je Pjanić dobro surađivao s kadijom Mehinagićem. Na izborima 1938. godine, H. Husein ef. Rašidagić iz Grapske je, kao kandidat Muslimanske organizacije na listi dr. Mačeka, dobio 775 glasova na području sreza Gračanica – i to najviše u Sokolu (TIHIĆ – HAMZIĆ, 1988: 88). Imamo razloga vjerovati da je to i posljedica Pjanićevog ličnog upliva, tim

2 U toku rata je bio član političkog dijela štaba Draže Mihailovića, a od 1944. potpredsjednik Centralnog nacionalnog komiteta.

3 O djelovanju ove političke stranke u Gračanici: HAMZIĆ, 2012: 143 i d.

više što je desetak godina ranije bio Rašidagićev zamjenik na listi JMO.

3. IBRAHIM PJANIĆ KAO ORGANIZATOR ODBRANE SOKOLA I SUSJEDNIH MJESTA

Još u toku Aprilskog rata, mnogi su ovdašnji ljudi prikupili dio naoružanja kojeg su pripadnici jugoslavenske kraljevske vojske u rasulu odbacili. Uprkos strogim naređenjima njemačkih okupacijskih trupa da se svo nelegalno oružje preda, mnogi su ga sakrili i sačuvali, sjećajući se nesigurnih vremena onog prethodnog državnog "prevrata" (1918.), smatrajući da je dobro uza se imati neko oružje. Navodno je, prema nekim poslijeratnim podacima (AJ, f. 110, j.o. 24315) i Ibrahim Pjanić prikupio veću količinu odbačenog jugoslavenskog oružja, sakrivši ga u ruševine stare utvrde u Sokolu. To je oružje dobro došlo mještanima Sokola u nesigurnim danima, ljeta 1941. godine, kada su se u bošnjačkim selima pronosili glasovi o kretanju sumnjivih naoružanih ljudi po susjednim srpskim naseljima i mogućnosti oružane pobune. *"Prijetili su nam četnici iz Skipovca i sa Ozrena"*, kazuje Ibrahim Dizdarević, svjedok tih dešavanja, *"pa su se ljudi sami organizovali da zaštite svoje porodice i imanje. Prodavane su krave i kupovane puške. A, Boga mi, dobro smo se naoružali od starojugoslovenske vojske. Bilo je 1941. godine oružja i odjeće pored puta, od Gračanice do Srnica"* (Gračanički glasnik, XV/33, 99). Tada se i u Sokolu i nekim susjednim selima spontano organiziraju seoske straže. Organizator straže u Sokolu je bio upravo Ibrahim Pjanić, koji je kao ugledniji mještanin i sa izvjesnim vojnim iskustvom, okupio ljude sa područja

Sokola, Prijekog Brda i dijela Sladne i to, uglavnom, odrasle neoženjene seoske mladiće. Bila je to uskoro najjača i najbrojnija straža na području gračaničkog kotara, pa su Pjanićev autoritet priznavali i u susjednim selima (Škahovici, Piskavici, Babićima i Malešićima).

Inače, uspostava organa i institucija novoproglašene Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Gračanici je protekla bez većih lomova. Izuzev općih diskriminatorskih mjera protiv Srba, propisanih ustaškim zakonima (otpuštanja nepodobnih iz državne službe i oružništva i sl.), te nekih pojedinačnih slučajeva nasilništva i pljačke, težih oblika nasilja i zločina nad Srbima u početku nije bilo, a pogotovu ne masovnih pokolja kakvi su se dešavali u nekim drugim krajevima NDH (Liki, Kordunu, Krajini i Hercegovini). Ustaše su zapečatili pravoslavne crkve, te protjerale u Srbiju nekoliko popova, kao i pojedince iz kruga utjecajnijih i bogatijih Srba, uglavnom predratnih pripadnika režimskih stranaka – među kojima je bilo i agresivnih propagatora velikosrpstva i poznatih šovinsti.⁴ Ipak, djelovanjem nacionalističkih i

4 Prema memoarima Muhameda Seida Mašića, među vodećim zagovornicima šovinizma i netolerancije, isticali su se Miloš Ivanišević, Spaso Hadžistević i Stanko Trifković, te Dušan Simeunović i Rade Jovanović; o njihovim i drugim ispadima u periodu između dva svjetska rata: Mašić, 2010: 93-95. Djelovanje srpskih šovinsti u Gračanici možemo pratiti još od konca XIX. stoljeća. Stanko Trifković, Jelisija i Joso Jovanović, Todor Popović, Rado Ristić, Jovan Đurić i Pero Arnautović, te učitelj Ostoja Gajić su za pravoslavni Božić 1892. izazvali incident pred Potočkom džamijom, provocirajući muslimane (o tome v. prilog Mine Kujović u ovom broju Gračaničkog glasnika); dvije godine kasnije, skupina je Srba u kafani pjevala srpske nacionalističke pjesme i ismijavala carsku himnu, zbog čega su, odlukom okružnog predstojnika, sa po 14 dana zatvora kažnjeni Stevan Hadžistević, Stanko Trifković i Ranko Simić (Kujović, 2004: 82-84). Njihovo je djelovanje najizraženije ipak bilo

■ 2. SATNIJA DOMDO BOJNE GRAČANICA SA ZAPOVJEDNIKOM IBRAHIMOM PJANIĆEM

komunističkih agitatora, u augustu 1941. godine na Ozrenu su završene pripreme za podizanje ustanka. Sam ustanak je izbio u noći s 22. na 23. august 1941., napadom na oružničke postaje u podozrenskim selima, te gradove Gračanicu, Doboj i Maglaj.

Izbijanje ustanka na ozrensko-trebavskom području zateklo je vlasti NDH potpuno nespremlne. Cjelokupan sigurnosno-redarstveni sistem se oslanjao na malobrojne oružničke postaje (bivše žandarmerijske stanice) i njihove patrole, uz manje skupine naoružanih civila pri ustaškom logoru u Gračanici i slabo naoružane seoske straže, kakve su postojale u nekim selima, prvenstveno onim koja su graničila sa Srbima naseljenim područjem Trebave. Tek sa izbijanjem ustanka, na ove prostore pristižu jedinice Domobranstva –

u doba tzv. prevrata, 1918.-1921. godine, kada su u Gračanici i okolini zabilježeni brojni ispadi, incidenti, provokacije, ali i nasrtaji na živote, sigurnost i imovinu Bošnjaka (Kujović, 2001: 51-54 i 2004a: 81-85; HAMZIĆ, 2012: 28-36).

regularne vojske NDH, a kasnije i Ustaške vojnice, odnosno vojnog krila Ustaškog pokreta, tako da su i neke od ovih seoskih straža učestvovala u suzbijanju ustanika. Milicija Ibrahima Pjanića je, prema kasnijim podacima, uzela učešća u istjerivanju ozrensko-trebavskih ustanika iz Gračanice, koju su oni nakratko zaposjeli 23. augusta 1941. godine. Nekoliko sedmica kasnije, početkom oktobra, po prvi put su odbili ustanički, odnosno četnički napad na područje svog rodnog Sokola (AJ, f. 110, j.o. 24315).

4. ČETNIČKA OPASNOST NAD GRAČANIČKIM KRAJEM

U prvom ustaničkom napadu na Gračanicu izbjegnuti su teži zločini ustanika; u samoj Gračanici smrtno je stradao jedan civil, te su opljačkani državni magazini i nekoliko dućana. Za ustaničke su se vođe na Ozrenu nametnuli predratni članovi Komunističke partije Jugoslavije (KPJ),

predvođeni Todorom Vujasinovićem, a komunisti su uopće zagovarali snošljiviju politiku prema nesrbima, u cilju njihovog pridobijanja za opći ustanak protiv “okupatora i domaćih izdajnika”, tj. protiv NDH i sila Osovine, te borbu za obnovu Jugoslavije. Međutim, među ustanicima su od početka dominirali sljedbenici velikosrpske šovinističke ideologije, koji su zagovarali potpuno istrjebljenje Bošnjaka i Hrvata; oni se ubrzo povezuju sa četničkim vođom u istočnoj Bosni, Jezdimirom Dangićem, a potom i sa četničkim pokretom Draže Mihailovića.

Iako je Vujasinović u svojim poratnim memoarima (1979: passim) tendenciozno nastojao minimizirati četnički utjecaj, brojni izvori i činjenice ukazuju da je ustanak na Ozrenu zapravo od samih početaka imao dominantno četničko obilježje. Sam prvobitni naziv budućeg Ozrenskog partizanskog odreda bio je “Drugi bataljon četničkih odreda”, a iz njegovog je štaba 23. septembra 1941. godine upućeno prijeteće pismo bošnjačkim selima na desnoj obali Spreče, u kome se između ostalog kaže: *“Dobro pazite, da četnička noga ne prijeđe preko Spreče da se obračuna za zlodjela koja vrše neki ljudi nad Srbima. Mi nećemo birati, niti ćemo pitati tko je kriv, nego ćemo staviti pod nož sve od reda”* (TIHČ, 1996: 34).

I kasnije, kada se iskristalizirala podjela na partizansku i četničku komponentu u ustanku, te kada su Vujasinovići ustanici formalno bili organizirani u Ozrenski partizanski odred, njihov je odnos sa četnicima bio u duhu potpunog zajedništva. Vujasinovićev je odred bio u savezništvu i sa domaćim četnicima (Dangićevim u Birču i Trifunovićevim u olovskom kraju),

i sa onima koji su iz Srbije pod komandom zloglasnog Dragoslava Račića, koji su prešli u istočnu Bosnu, te polovicom decembra 1941. godine prodrli u olovskokladanjski kraj i dolinu Krivaje, počinivši niz teških zločina i zvjerstava nad bošnjačkim narodom. Ni Vujasinoviću, a ni drugim komunističkim ustaničkim vođama to nije smetalo; štoviše, oni su – u duhu partizansko-četničkog sporazuma iz Drinjače od 1. X. 1941. (ZNOR, XIV/1, dok. 7) – i dalje planirali i izvodili zajedničke napade na bošnjačka sela. Rezultat takvih napada su nerijetko bili pravi pokolji i strahovita zvjerstva, poput onoga u Koraju, u novembru 1941. godine (DEDIJER – MILETIĆ, 1990: 77), kada je ubijeno više desetina civila – uglavnom žena, djece i staraca.

Uskoro su uslijedila nasilja i zločini Račićevih četnika u dolini Krivaje, a u rano proljeće 1942., četnici sa Trebave su izvršili veći broj nasilja, pljački, ubistava i drugih zločina nad mještanima okolnih bošnjačkih sela. Najmonstruozniji zločini su počinjeni od strane četnika iz Skipovca. Trojicu bošnjačkih seljaka koji su radili na svojim njivama prema Skipovcu – Mešu Topčagića iz Sokola, Husu Delića iz Škahovice i Hasana Omerčića iz Babića, četnici su zarobili, a potom ih na grozan način umorili, živima im zguljujući kožu (*Žrtvoslov*, tab. E, br. 1, 96 i 108). Takva čudovišna mučenja, ponovljena u više različitih prilika, očito nisu bila slučaj, nego smišljena akcija u cilju terora i zastrašivanja stanovnika bošnjačkih sela.⁵ Osim trojice spo-

5 Nešto kasnije, na jednako zvjerski način je ubijen i Tonik Toman iz Doborovaca, pripadnik Pjanićeve jedinice, koji je kasnije pokopan uz vojne počasti (HAMZIC – DJEDOVIĆ, 2010: 175; podaci dopunjeni u razgovoru sa Hadži Hasom Ahmetovićem, r. 1930., iz Doborovaca).

menutih, četnici su ubili i Mehmeda Topčagića (rođaka spomenutog Meše) i Muju Sumbića iz Sokola, Mustafu Kalesića iz Malešića, kao i petero mještana Lukavice (*Žrtvoslov*, tab. E, br. 34, 35, 36, 38, 43 i 5). Istovremeno, na gračaničko su područje pristigli brojni bošnjački prognanici (muhadžiri) iz istočne Bosne, koji su svjedočili o stravičnim četničkim zločinima i pokoljima hiljada Bošnjaka, ali i nesposobnosti vlasti i vojske NDH da pruže zaštitu tamošnjim stanovnicima. Dio muhadžira je stigao i na područje Sokola.⁶

Inače, četnički vođa sa Trebave u to doba, Milan Sojić, priznavao je komandu Ozrenskog partizanskog odreda i Todora Vujasinovića, ali sam Vujasinović nije učinio ništa da spriječi opisane i brojne druge zločine.⁷ Naprotiv, kada su ti zločini isprovocirali operaciju oružanih snaga NDH protiv četnika, koncem marta 1942. godine, on je poslao jedan bataljon u pomoć trebavskim četnicima (TIHIĆ – HAMZIĆ, 1988: 188; TIHIĆ, 1996: 39-40). Jednako tako, Vujasinović nije poduzimao ništa da

spriječi zločine Račićevih četnika. Kakvo je stanje, zapravo, vladalo u Ozrenskom partizanskom odredu, jasno svjedoči izvještaj instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Muhameda Sadi-kovića Škraba, upućen početkom februara 1942. Svetozaru Vukmanoviću Tempu, komandantu Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine i delegatu Centralnog komiteta KPJ (Zbornik, IV, 35, 12). Sadi-ković je boravio na Ozrenu prve ratne zime i kao Bošnjak se mogao osobno uvjeriti u harangu protiv “šokaca” i “balija”, ističući da ni neki istaknuti komunisti i borci nisu uspjeli zadobiti povjerenje u Odredu, samo zato jer nisu bili Srbi. U tom opširnom izvještaju, Sadiković je detaljno analizirao stanje u Ozrenskom partizanskom odredu, upozorivši na niz Vujasinovićevih grešaka i “skretanja” s linije KPJ, ali i stvarnu opasnost koja je komunistima prijetila. Sve je to, u stvari, predstavljalo uvod u događaje koji su se zbili dva mjeseca kasnije, kada su četnici izvršili puč i preuzeli vlast nad Ozrenskim odredom, prisilivši samog Vujasinovića i nekolicinu njegovih pristalica na bijeg.⁸

6 Prema *Upitnom listu o stradanju muslimanskih sela i žiteljstva*, koji je za područje džemata Soko 28. IX 1943. ispunio imam-matičar Dizdarević (dokument iz nesređene građe Kotarskog vakufskog povjerenstva Gračanica, u Medžlisu IZ Gračanica), u Sokolu je bilo smješteno 40 muškaraca i 60 žena, u Doborovcima 20 muškaraca i 13 žena, Džakulama 43 muškarca i 28 žena, te u Piskavici 6 muškaraca i 6 žena. Sve izbjeglice su bile iz kotara Čajniče i Višegrad, a smješteni su u privatnim zgradama, dok su se o njihovoj ishrani brinuli mještani. Do septembra 1943., od tifusa i gripe umrlo je ukupno 26 prognanika. Dio ovih muhadžira je vjerovatno stigao i u prvim mjesecima 1943., nakon trećeg velikog vala četničkih pokolja u istočnoj Bosni.

7 Štoviše, on ih u svojim poslijeratnim memoarima potpuno prešućuje. Napomenimo da ni sami zločinci, oni koji su neposredno učestvovali u gore opisanim zverstvima i čiji je identitet bio poznat porodicama žrtava – nikada nisu kažnjeni. Neki od njih su čak, nakon 1945. godine, uživali privilegiran status prvoboraca NOR-a.

8 Muhamed Sadiković Škrab je, inače, kasnije pod nedovoljno razjašnjenim okolnostima ubijen na Majevici od četnika. Treba ovdje napomenuti da je partizansko-četnička saradnja i savezništvo u prvoj godini rata imala duboke posljedice po razvoj ustanka i Narodnooslobodilačkog pokreta, probudivši veliko nepovjerenje Bošnjaka prema partizanima i NOP-u. Rijetki su bili komunistički rukovodioci koji su nakon rata o tome otvoreno govorili, – jedan od njih je, štaviše, zbog toga i politički stradao (Pašaga Mandžić Murat, koji je bio komesar Ozrenskog partizanskog odreda). Naprotiv, prevladavao je stav pisaca oficijelnih “istina”, poput Todora Vujasinovića, koji je bio najzaslužniji za oblikovanje mita o Ozrenu kao ustaničkoj slobodarskoj i antifašističkoj oazi (dok se, nasuprot tome, “između redova” moglo pročitati kako su Gračanica i uopće bošnjačka naselja bila “neprijateljska” i “kvislinška” uporišta). Takvi su pisci, redom bivši komunistički rukovodioci i komandanti, ne samo mini-

5. PJANIĆ KAO ZAPOVJEDNIK 2. DOMOBRAanske DOBROVOLJAČKE SATNIJE

Pogoršanje sigurnosne situacije u tuzlanskom bazenu i neposredna ugroženost bošnjačkih naselja još od jeseni 1941. potakli su masovnije okupljanje seoskih straža. Slično kao u Sokolu, i u drugim su selima i krajevima hrabriji i sposobniji ljudi organizirali naoružane grupe od po nekoliko desetina do par stotina ljudi, koje su dežurale i patrolirale oko sela. Ponegdje su takve straže bile organizirane oko ustaških tabora (tamo gdje su oni postojali), ponegdje oko oružničkih postaja, kao pomoćne jedinice oružništva, a većinom su djelovale kao naoružane grupe mještana koji su branili svoje domove, imanja i živote svojih najbližih. Nakon pokolja u Koraju i prodora srbijanskih četnika na šire krivajsko područje, učinjeni su prvi koraci na uvezivanju postojećih i stvaranju novih teritorijalnih jedinica, čiji će zadatak biti odbrana i zaštita bošnjačkih naselja u ovome dijelu Bosne. Na inicijativu domobranskog bojnika Muhameda Hadžiefendića, zapovjednika III. bojne 6. pješačke

malizirali šovinistički odnos srpskih ustanika prema Bošnjacima, prešućujući zločine nad pripadnicima tog naroda, nego su i predvodnike odbrane bošnjačkih naselja nastojali satanizirati, nazivajući ih "banditima", "ustaškim zlikovcima", kriminalcima i sl. Ljudi koji su ponijeli takve epitete bili su: Zaim Mostarlić-Kapetanović, rezervni oficir bivše jugoslavenske vojske koji je organizirao otpor četničkom divljanju na prostoru Ribnice, zatim bivši gradonačelnik i zapovjednik bošnjačke milicije Avdaga Hasić iz Kladnja, učitelj Sait Baftić (rodod iz Prizrena) na prostoru od Turije do Puračića, Began Ferhatović na području Kalesije, nešto kasnije Ibrahim Suljić u živiničkom kraju, Omer Nakićević iz Teočaka i brojni drugi. Tu je, također, i čovjek koji je organizirao povezivanje svih bošnjačkih milicija u jedinstvenu formaciju u okviru regularnog Domobranstva – bojnič Muhamed Hadžiefendić, a isti su epiteti bili rezervirani, naravno, i za Ibrahima Pjanića.

pukovnije, Ministarstvo domobranstva je potkraj decembra 1941. odobrilo postroj *Dobrovoljačkog odjela narodnog ustanka* sa stožerom u Tuzli. Hadžiefendić je do tada nepovezane seoske straže objedinio pod svoju komandu, te od njih formirao vodove i satnije, a potom je od satnija ustrojio četiri bojne (HAMZIĆ, 2004: 66-68). Do ljeta 1942. godine, ova jedinica je prerasla u Domobransku dobrovoljačku (Domdo) pukovniju, koja je brojala šest bojni. Iako je formalno bila u sastavu Domobranstva, Hadžiefendićeva Domdo pukovnija je bila osobena milicijska formacija teritorijalnog karaktera, gotovo isključivo bošnjačkog sastava i sa bošnjačkim časnicima, koja je kao takva bila pouzdan zaštitnik bošnjačkog naroda ovog dijela Bosne.

Početkom marta 1942. godine, u okriju Hadžiefendićevog Odjela, formirane su četiri domobranske dobrovoljačke satnije na užem gračaničkom području, koje su 8. marta objedinjene u Domdo bojnu Gračanica. Zapovjedništvo 1. satnije se nalazilo u Gračanici (s vodovima i u Donjoj Lohinji i Orahovici), 2. satnije u Sokolu, 3. u Malešićima i 4. satnije u Brijesnici. (ŠAKOVIĆ, 2010: 60-61). Dotadašnja Pjanićeva milicija, kao najbolje organizirana seoska straža na gračaničkom području, faktički je samo preimenovana u 2. satniju Domdo bojne Gračanica, a njezin zapovjednik je i dalje ostao Ibrahim Pjanić. U zapovjedništvima ostalih satnija, kao i u stožeru bojne, nalazili su se uglavnom mobilizirani pričuvni časnici Domobranstva. Zapovjednikom bojne postao je pričuvni satnik Sejdo Đulić iz Gračanice. Na poslovima ustroja spomenutih satnija i same bojne, pored Hadžiefendića i njegovih saradnika iz Tuzle, najviše se angažirao upravo Pjanić.

Sama gračanička Domdo bojna je u početku bila u okviru Hadžiefendićevog Odjela, odnosno Domdo pukovnije Tuzla, a kasnije u organizacijsko-formacijskom pogledu postaje samostalna jedinica, poput Domdo bojni u Kladnju, Derventi, Tesliću i drugim mjestima NDH, što se može uočiti iz više dokumenata (ŠAKOVIĆ, 2010: 61-62). Međutim, časnici, dočasnici i borci ove jedinice su i dalje Hadžiefendića smatrali svojim glavnim zapovjednikom, a sebe pripadnicima Hadžiefendićeve vojske ili *Legije*, kako se ona u narodu zvala. Ova činjenica ujedno potvrđuje tezu da je bojnič Hadžiefendić među bošnjačkim stanovništvom smatran narodnim vođom i zapovjednikom samostalnih bošnjačkih odbrambenih jedinica, koje su u okviru koncepta domobranskih dobrovoljačkih formacija našle tek rješenje pitanja svog legalnog statusa u okviru vojno-sigurnosnog sistema NDH.

U tom smislu, i Pjanićeva 2. Domdo satnija, sa zapovjedništvom u Sokolu, predstavljala je garant sigurnosti bošnjačkog naroda na tom području, a sam Ibrahim Pjanić, tada još uvijek sa skromnim činom vodnika, a potom i narednika, bio je narodni komandant, čovjek koji je već tada predstavljao personifikaciju samozaštite i odbrane bošnjačkih sela. Za razliku od zapovjednika ostalih satnija (učitelji Ibrahim Lika i Avdo Dajdžić, pravnik Vehid Begić i student Adem Alić), koji su bili pripadnici intelektualnog staleža, a dvojica od njih i sa strane, Pjanić je bio domaći čovjek, seljak, blizak ljudima kojima je zapovijedao i po porijeklu, i po nazorima, i po načinu života. Vjerovatno je i to znatno doprinijelo njegovoj popularnosti, kao i činjenici da su mu ljudi vjerovali i slijedili ga.

Pjanićevu satniju su popunjavali stanovnici Sokola, Sladne, Doborovaca, Džakula i Prijekog Brda, te Vranovića, Piskavice i Škahovice. Oni su držali položaje na području trebavskog grebena, prema Skopovcu, te nadzirali putni pravac prema Srnicama, osiguravajući važno raskrižje puteva na prijevoju Bukva i platou Panđurište. Jedan vod ove satnije, sastavljen od ljudi iz Piskavice i Vranovića, osiguravao je prostor Hadžikadijinog hana i čuvao stražu prema Gornjoj Lohinji, odakle je također prijetila opasnost. U jednoj prilici, obaviješten da je veća skupina ozrenskih četnika prodrla područjem između Donje Lohinje i Orahovice, u namjeri da popale i opljačkaju Sladnu, Pjanić je rasporedio svoje vojnike u zasjede i razbio četnike, koji su se u neredu povukli natrag na Ozren (ŠAKOVIĆ – HAMZIĆ, 2012: 118).

Napadi i zločini trebavskih četnika tokom februara i marta 1942. godine su isprovocirali veći vojni angažman oružanih snaga NDH na ovome području, te je 20. marta pokrenuta obuhvatna operacija u cilju njihovog razbijanja. Od Modriče i Gradačca je krenula jedna domobranska bojna sa dvije satnije, dok je preko južnog grebena Trebave nastupala 13. dje-latna bojna Ustaške vojnice, pod zapovjedništvom satnika Ivana Stiera, koja je u to vrijeme bila stacionirana u Gračanici i Karanovcu. Operacija u cjelini nije imala uspjeha, jer je u kritičnom trenutku četnicima u pomoć pristigao jedan bataljon Ozrenskog partizanskog odreda, prisilivši domobrane na povlačenje (TIRIĆ, 1996: 39-40). Nakon toga, na polazne položaje su odstupili i ustaše iz 13. bojne. U borbama je tada učestvovala i 2. domdo satnija iz Sokola pod zapovjedništvom Ibra-

hima Pjanića, kojoj je povjeren zadatak da odbaci četničke snage, raspoređene uz cestu Gračanica – Srnice – Gradačac i da očisti područje gradačaćkih sela Međide i Zelinje. Pjanić je to uspješno i učinio, nanijevši neprijatelju teške gubitke (AJ, f. 110, j.o. 24315).⁹ Početkom aprila, trebavski četnici ponovo pokreću napade na bošnjačka naselja, pljačkajući stanovništvo i otimajući stoku. Opljačkana su i dvorjica mještana Sokola–Osman Topčagić i Mehmed Dautović. Prvi je izgubio dva vola i konja, a drugi jednog konja.¹⁰ Ipak, najviše su se obušili na bošnjačka sela gradačaćkog kotara, u prvom redu Zelinju i Međidu (Tihić, 1996: 40). Tada je intervenirao Ibrahim Pjanić sa svojom satnijom, te je u borbama od 12. do 15. aprila protjerao četnike iz ova dva sela, vrativši narodu otetu stoku. Pjanić se u ovom pohodu iskazao osobnom hrabrošću, a njegovi su borci potpuno razbili neprijatelja, zarobivši čak i četničku zastavu (AJ, f. 110, j.o. 24315).

U kasno proljeće 1942. godine, na širem gračaničkom prostoru situacija se donekle izmijenila. Krajem maja 1942. godine, nakon prethodno obavljenih pregovora, predstavnici ozrenskih i trebavskih četnika su sa vojnim i civilnim vlastima NDH potpisali sporazum kojim su priznali vrhovnu vlast NDH i preuzeli obaveze o zajedničkoj borbi protiv partizana, a zauzvrat im je ostavljena autonomija na područjima koja su kontrolirali (ZNOR, XIV/1, 89). Nešto kasnije, sličan sporazum su potpisali

i majevički četnici. Nakon toga, na širem je gračaničkom području zavladao relativno mirno stanje. Grad je napustila i 13. ustaška bojna, tako da su posade Domdo bojne Gračanica ostale kao jedina oružana formacija, a njeni pripadnici su aktivnost sveli uglavnom na patroliranje i straže na važnijim tačkama, posebno na cesti prema Srnicama. S četničkim vođama i uglednijim ljudima iz srpskih sela postignuti su dogovori o nenapadanju, slobodnom kretanju i obradi zemlje, trgovini i sl.

Sretna okolnost je bila što je u međuvremenu, nakon što je Sojić stradao u obračunu s jednim lokalnim ustaničkim komandirima, na čelo trebavskih četnika došao pop Savo Božić, ugledan domaćin i predratni banovinski vijećnik, koji se zalagao za pomirljiviju politiku prema Bošnjacima. Vidljivo je to i iz zapisnika sa konferencije delegata četničkih odreda istočne i zapadne Bosne, održane 1. i 2. jula 1942. u Grapskoj, gdje je razmatran i stav četnika prema muslimanima. Istaknuto je *“da ima veliki broj muslimana, koji nisu vršili nikakvog nasilja prema Srbima, pa prema tome da pitanje odgovornosti muslimana ne treba generalisati, nego da treba stati na stanovište, da se pronadu i kazne samo oni muslimani, čija se krivica nesumnjivo može dokazati, a svi ostali da se poštede bilo kakvih represalija sa strane četnika, a u svakom slučaju da se poštede muslimanska deca i žene, jer svi učesnici smatraju da se moramo rukovoditi najosnovnijim principima humaniteta i pravičnosti pa, prema tome, da onaj koji nije kriv, ne treba ni da strada...”* (ZNOR, XIV/1, dok. 115). Konferenciju je otvorio i njome predsjedavao upravo pop Savo Božić. Ipak, bio je to stav jednog četničkog zapovjednika, ali su stav

9 Četnici su tada, po istom izvoru, imali navodno 40 mrtvih i 25 zarobljenih, što je nesumnjivo pretjerana brojka.

10 Prema *Upitnom listu o stradanju muslimanskih sela i žiteljstva*, koji je za područje džemata Soko, 28. IX 1943., ispunio imam-matičar Zaim ef. Dizdarević.

ukupnog četničkog pokreta i njegovi ciljevi bili sasvim drugačiji.¹¹

Iako su ovi sporazumi osigurali primirje i općenito sigurnije stanje, oni su među Bošnjacima primljeni kao izdaja od vlasti NDH, tim više što su trebavskim četnicima prepušteni i neki bošnjački zaseoci i sela, uključujući i Lukavicu, a u sporazumima se nigdje nisu spominjale bilo kakve sankcije i posljedice po četnike u slučaju njihovih daljih napada na bošnjačka sela (Tihić, 1996: 42-43). Uostalom, bilo je jasno da su četnički sporazumi sa NDH bili stvar taktike, a ne strategije, te da se četnici nisu odrekli programa Draže Mihailovića koji je predviđao potpuno uništenje i iseljavanje muslimana s područja buduće velike Srbije, u koju je po planovima četničkih ideologa trebala da uđe cjelokupna teritorija Bosne i Hercegovine.¹²

11 O programskim dokumentima četničke genocidne politike i zločina nad Bošnjacima i Hrvatima: Dizdar, 2002: 67-93.

12 Ovdašnji četnici se genocidnog programa nisu odrekli ni početkom 1943. godine, uprkos svom taktiliziranju. U pismu komandanta Ozrenskog četničkog korpusa upućenom 13. II. 1943. komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda iznose se ciljevi identični onima iz zloglasnih Instrukcija Draže Mihailovića od 20. XII. 1941. (ZNOR, XIV/1, dok. 34). U pismu se između ostalog navodi: "...možda tebi i tvojim borcima ovi ciljevi izgledaju veliki i neizvedivi. Setite se velike borbe za oslobođenje pod vođstvom velikog vožda Karadžića. Srbija je bila puna Turaka (muslimana). U Beogradu i ostalim srpskim varošicama stršale su muslimanske munare a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja, kao što i sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju. Nigdje nećete naći niti jednog Turčina (muslimana), nećete naći čak niti jednog njihovog groba (mezara), nijednog šiljka (nišana) jer svesni srpski narod još davno je zbrisao sa lica zemlje žive vekovne neprijatelje srpskog naroda, a isto tako dosljedno i potpuno uništio i posljednji trag na mrskog Turčina, te je ostao čist i sposoban za velika dela balkanskog i svetskog rata za oslobođenje i ujedinjenje svih srpskih zemalja. To je najbolji dokaz i najbolje jamstvo da ćemo uspeti i

Takav genocidni plan četnici su već sprovodili u onim oblastima Bosne i Hercegovine i Sandžaka gdje su bili jači i brojniji, ali gdje ni Bošnjaci nisu bili naoružani ili organizirani. Znali su to i ovdašnji četnici, koji su se upravo najviše i plašili bošnjačkih narodnih milicija. Sam pop Savo Božić je u jednom proglasu pozvao muslimane gradačackog i gračaničkog sreza da odbace oružje, a majevički četnici – izvršitelji zloglasnog pokolja u Koraju, ali i neuspjelih napada na područje Teočaka, gdje im je milicija Ferhata Nakičevića nanijela niz teških poraza (Jahić, 1995: 102-103) – tokom pregovora sa Nijemcima i vlastima NDH izričito tražili i ponavljali, kao jedan od glavnih uvjeta za potpisivanje primirja – da se razoružaju "legija i milicija t.j. naoružani muslimani" (ZNOR, XIV/1, dok. 91), "razni dobrovoljački zdrugevi", (ZNOR, XIV/1, dok. 125), odnosno svi muslimani redom (ZNOR, XIV/1, dok. 142).

Zbog svega toga, bošnjački se narod gračaničkog kraja i šire regije i dalje čvrsto držao svoje Domdo legije, a među građanstvom, inteligencijom, ulemom i viđenijim seljacima, zbog općeg razočarenja u NDH, postaje sve popularnija ideja autonomije Bosne i Hercegovine pod izravnim protektoratom Nijemaca, koju su polutajno zagovali vodeći bošnjački građanski političari u Sarajevu i drugim većim gradovima. Domobranske dobrovoljačke jedinice tokom ljeta 1942. godine dodatno jačaju, a osnivaju se i u nekim mjestima i gradovima gdje ih prije nije bilo. Tako je i Ibrahim Pjanić, u pratnji bojnika Hadžiefendića, u julu 1942. godine učestvovao u ustrojavanju

u ovoj današnjoj svetoj borbi, a da ćemo istrebiti sve Turke iz ovih naših srpskih zemalja. Nijedan musliman neće među nama ostati..." (Dizdar, 2002: 79-80).

nju Domdo satnije u Gradačcu, nakon što je skupina uglednih građana uputila Hadžiefendiću zahtjev za tim (TIRIĆ, 1996: 46-47). Ovaj podatak ujedno svjedoči o povjerenju kojeg je Pjanić u to vrijeme imao kod zapovjednika Legije, Muhamedage Hadžiefendića.

Početkom septembra iste godine, Ibrahim Pjanić je bio domaćin jednog značajnog narodnog skupa, na Bukvi iznad Sokola. Poslije zajedničkog klanjanja podne namaza i učenja kišne dove, održana je svečana smotra 2. satnije Gračanike Domdo bojne, koju je izvršio osobno bojnik Hadžiefendić, a zatim se obratio prisutnom narodu. Jedan od govornika je bio je i sam Pjanić, a također i hafiz Ibrahim ef. Mehinagić, tada vrhovni šerijatski sudija u Sarajevu, inače istaknuti alim i društveni djelatnik iz Gračanice. Smotri su prisustvovali i drugi časnici i dočasnici iz stožera Domdo bojne Gračanica, kao i iz Hadžiefendićeve pratnje. Nakon smotre, održan je teferić i narodno veselje (*El-Hidaje*, 1-2/1942, 38).

Domdo legija, uključujući i Pjanićevu satniju, svojim je oružjem tada održavala ravnotežu snaga, pružajući narodu minimum sigurnosti. Ispada, nasilja i neprijateljstava sa četničke strane je i dalje bilo, osobito pljački i razbojništava od "naoružanih odmetnika" na cesti Doborovci – Srnice – Gradačac. Istina, na sastanku sa predstavnicima vojnih i civilnih vlasti NDH, krajem augusta 1942., pop Savo Božić je tvrdio da to ne čine ljudi iz njegova odreda, ali da će on ipak "sve dostavljene slučajeve provjeriti i preduzeti sve mjere da se krivci kazne i opljačkane stvari povrate u koliko ih eventualno budu učinili ljudi iz Trebavskog odreda". No, Božić

je izgleda imao puno više želje za očuvanjem primirja nego li stvarne moći da to provede u djelo. U jednom izvještaju s početka februara 1943. godine, načelnik Štaba bosanskih četničkih odreda, major Slavoljub Vranješević, navodi sljedeće: "Trebavskim odredom komanduje prota Savo Božić iz Trebave. Čovek šesdesetih godina. Veoma inteligentan, odličan diplomata, veoma svežeg (može se reći mladićkog) duha, suviše blag. Komandovanje kod ovoga odreda zasnovano je na široko parlamentarnoj osnovi. U sebi nema ničega vojničkog ni komandantskog, zbog čega je disciplina kod ovoga odreda veoma slaba". (ZNOR, XIV/1, 27). Izgredi su se tako i dalje dešavali, a osobito je bio težak onaj koncem novembra 1942. godine, kada su trebavski četnici, nakon teškog poraza na Majevidi, pretrpljenog od partizana, pod muklo napali oružničku postaju u Donjim Srnicama, ubivši dvanaesticu oružnika, dvojicu pripadnika Domdo legije i devetnaest civila koje su zatekli u blizini (TIRIĆ, 1996: 47). Neke od žrtava su zaklane, a među njima je bilo i petero civila iz Doborovaca i Sokola (*Žrtvoslov*, tab. E, br. 13, 14, 15, 18 i 91).

6. IBRAHIM PJANIĆ KAO USTAŠKI LOGORNIK U GRAČANICI

Negdje u ljeto 1942. godine, Ibrahim Pjanić se primio i političke dužnosti prvog čovjeka ustaškog logora u Gračanici, kao kotarske organizacije Ustaškog pokreta. Ovaj dio njegovog životopisa treba dodatno istražiti, prikupljanjem svjedočanstava još uvijek živih svjedoka, kao i traganjem za eventualno sačuvanim dokumentima ustaškog logora u Gračanici u drugim arhivskim fondovima, pošto arhiva

Ustaškog logora Gračanica nije sačuvana. Za ovaj period se, inače, vežu i priče o Pjanićevim spašavanjima osoba srpske i židovske nacionalnosti.

Ustaški pokret, kao vladajuća i režimska politička snaga u NDH, obuhvatao je političko krilo (tzv. Političko-organizatorna grana), vojno krilo (Ustaška vojnica), te sigurnosno-policijsko krilo (Ustaška nadzorna služba, skraćeno UNS-a), a sva tri su bila podređena Glavnom ustaškom stanu, na čelu kojeg je stajao dr. Ante Pavelić kao poglavnik. Političko krilo Ustaškog pokreta se bavilo organiziranjem i odgojem članstva, te propagiranjem ustaških i pravaških ideja i principa, a bilo je organizirano kroz ustaške stožere (u središtima velikih župa), logore (u središtima kotara) i tabore (u općinskim središtima). Posebnu organizaciju je imala Ustaška mladež, kao podmladak Pokreta. I u NDH je, kao u drugim totalitarnim zemljama, postojalo dvojstvo političke i upravne vlasti, odnosno Ustaškog pokreta i njegovih organizacija na jednoj, te državne uprave na drugoj strani.

Sve se to odražavalo i u Gračanici. Po proglašenju NDH, željeznički činovnik Ratimir Gadža je, u svojstvu ustaškog povjerenika, oformio ustaški logor kao kotarsku organizaciju Ustaškog pokreta, a za logornika je imenovan privatni poduzetnik Franjo Franc Taborsky. Upravnu vlast je, pak, uspostavio predratni predsjednik gračaničkog ogranka Muslimanske organizacije, Hfz. Ibrahim ef. Mehinagić, u svojstvu povjerenika za kotarsku oblast Gračanica imenovanog od šefa opunomoćeništva Vlade NDH u Sarajevu Hakije Hadžića, inače svog predratnog stranačkog šefa. On je imenovao kotarsko predstojniš-

tvo, na čelu sa Ademom Osmanbegovićem, uglavnom preferirajući predratne političke istomišljenike.

Spomenuto dvojstvo vlasti u Gračanici je bilo izraženo sukobom između kotarskog ureda, na čelu kojeg su se nalazili demokratski opredijeljeni ljudi, koji su nastojali uspostaviti vladavinu prava, te ustaškog logora, koji je nastojao učvrstiti totalitarizam, sprovodeći represivne mjere režima protiv politički i rasno nepodobnih osoba (deportacija pojedinih srpskih porodica, hapšenje komunista, nacionalizacija imovine Židova i sl.).¹³ Ratimir Gadža se posebno isticao kao zagovornik represije, a na čelu naoružane skupine građana okupljenih oko logora učestvovao je u strijeljanju šestero Srba iz Gračanice i Lohinje, osumnjičenih za saradnju sa ustanicima pri njihovom napadu na Gračanicu. Takve su mjere, međutim, izazvale nezadovoljstvo među Gračanlijama i uveliko kompromitirale novi režim.

Dolazak Ibrahima Pjanića za gračaničkog logornika uslijedio je za sada neутvrđenog datuma u drugoj polovici 1942. godine, nakon odlaska iz Gračanice Franje Taborskog i njegovog nasljednika na logorničkoj dužnosti, Ratimira Gadže. Ipak, za razliku od spomenute dvojice, koji su se kompromitirali represijom i nedjelima, kao i zagovaranjem netrpeljivosti, Ibrahim Pjanić se po preuzimanju logorničke dužnosti zalagao za vraćanje međusobnog

¹³ No, ni unutar samog ustaškog logora nije bilo jedinstva: tako su Ratimir Gadža, Ibrahim Širbegović i Salih Džaferović, nakon ustaničkog napada na Gračanicu, uputili predstavku Poglavniku dr. Anti Paveliću, u kojoj iznose niz žalbi protiv Taborskog i još nekih članova Logora u Gračanici, optužujući ih za brojne propuste i loše držanje u vrijeme samog napada (Hasanbegović, 2010: 89-91).

povjerenja, štiteći preostale Srbe u Gračanici. To je skoro jednoglasna ocjena svih ljudi koji pamte taj period.

Kako je i zbog čega Pjanić postao logor-nik?

Da bi bio imenovan na jednu takvu, ipak, odgovornu dužnost, morao je ne samo pripadati Ustaškom pokretu, nego ranije obavljati i neke niže rangirane dužnosti. Ustašama je vjerovatno pristupio u ljeto 1941. godine, nakon proglašenja NDH, povevši se za mnogim predratnim pripadnicima i simpatizerima prohrvatske Muslimanske organizacije. *“Sukobljeni s glavnom strujom muslimanske politike, okupljene oko muslimanskog dijela JRZ-a i napušteni od vodstva HSS-a,”* ističe dr. Zlatko Hasanbegović (2008: 972), *“Ade-maga Mešić i Hakija Hadžić, iako do kraja odani Vladku Mačeku, uoči Drugoga svjet-skog rata jedini oslonac pronalaze u hrvat-skim nacionalistima, povezanim s ustaškom organizacijom u egzilu, i s njima bliskim krugovima hrvatske inteligencije, koji napa-daju držanje HSS-a prema bosansko-her-cegovачkim muslimanima i javno podu-piru temeljni autonomistički zahtjev svih struja muslimanske politike u Kraljevini Jugoslaviji usmjeren prema onemogućava-nju konačne podjele Bosne i Hercegovine”*. U tom smislu, oni su i proglašenje NDH dočekali kao *“kao konačno ostvarenje vla-stitih političko-nacionalnih ideala”*. Mnogi dužnosnici ove organizacije su tokom prvih dana NDH u Bosni i Hercegovini preuzeli dužnosti u upravnom aparatu ili ustaškoj organizaciji, pristupivši Ustaškom pokretu, odnosno njegovom političkom krilu. Među članovima ustaškog logora u Gračanici tako nalazimo i predratnog taj-nika Muslimanske organizacije, uglednog

trgovca Ibrahimagu Širbegovića, te grado-načelnika Hifzagu Hifziefendića, jednog od članova sreskog odbora te stranke.¹⁴ U tom vremenu, vjerovatno je i Pjanić ispu-nio svoju pristupnicu.

Prema “Kratkom opisu djela” iz jednog od prijedloga za Pjanićevo odlikovanje,¹⁵ Pjanić je 23. VIII. 1941. godine učestvo-vao u *“ugušivanju četničkog ustanka kao zapovjednik Ustaške pripreme i sa uspjehom protjerao četnike iz Gračanice...”* (AJ, f. 110, j.o. 24315). Tzv. Ustaška priprema je orga-nizirana od stožera velikih župa u svim mjestima gdje je postojala uspostavljena

14 Prema poratnim dokumentima komunističke provenijencije (ATK, fond SNO Gračanica, Odsjek unutrašnjih poslova – Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, *nesređena gra-đa*), članovi “ustaškog odbora” u Gračanici, pored navedenih, bili su još i: Faik Hadžić (ujedno i tabornik u Gračanici), Ivan Rajić, Andrija Šnobl, Drago Jelica, Josip Trkman, Hasan Dervišefendić, Beščet Salihefen-dić i Ante Butković, a vjerovatno je tu bilo još gra-đana. Protiv svih spomenutih osoba, u popisu “lica koja su saradivala s okupatorom” od 18. V. 1946., koji potpisuje šef “unutrašnjeg oteka” Mjesnog narodnog odbora Gračanica, Milan Vasiljević, iznesene su teške i najvećim dijelom neutemeljene optužbe, s vidno primjetnim srpskim nacionalističkim nabojem. Za svakog od njih se, tako, ponavlja frazirana optužba: “krivac za sve ubijene i proterane Srbe u Gračanici”, bez utvrđivanja istinskog stupnja odgovornosti, te stvarne moći, utjecaja i pozicije koju je dotična oso-ba imala unutar ustaškog logora u Gračanici. Inače, lične popise su dostavili i drugi mjesni narodni od-bori, a potom je Sreski narodni odbor Gračanica 6. VI. iste godine (Pov. 14/46) konačni popis uputio Ze-maljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Sarajevu. Karakteristično je da se među 35 imena na tom popisu nalazi svega jedan jedini bivši četnik (Cvijetin Đurić iz Tekućice), koji se teretio, ne za zločine, nego zato što je kao načelnik štaba Ozrenskog četničkog odreda “potpisao ugovor o miru s fašistima”.

15 Prijedlozi za odlikovanje su sastavljani od strane nadređenog časnika ili dužnosnika po uobičajenom formularu: u vrhu bi stajalo prezime i ime osobe koja se predlaže, ispod njegov čin, oznaka i naziv jedinice, zatim *Kratka opis djela*, ispod njega naziv odlikova-nja za koje se predlaže, pa lista svjedoka, generalije o predloženoj osobi, te potpis i datum predložitelja.

ustaška politička organizacija, kao neka vrsta predvojničke obuke i uvježbavanja vojnih obveznika i, eventualno, budućih dobrovoljaca u Ustaškoj vojnici. Moguće da je Ustaška priprema bila "legalni" izraz Pjanićeve seoske milicije, ali ovaj podatak treba uzeti s izvjesnom rezervom, imajući u vidu razlog zbog kojeg je naveden.

Zašto je baš Pjanić preuzeo logoričku dužnost, kada je u Gračanici bilo daleko čvršćih, izraženijih i aktivnijih pristalica ustaške ideologije, ostaje nejasno. Navodno su, prema poratnim komunističkim dokumentima i nekim sjećanjima, logoričku dužnost nakon Taborskog i Gadže neko vrijeme obavljali Beščo Salihefendić i Hasan Dervišefedić,¹⁶ zatim izvjesni Zahirović iz Babića i Fuad Rešidbegović,¹⁷ a onda dolazi Ibrahim Pjanić. Neke za sada neprovjerene indicije¹⁸ govore da je Pjanićevo imenovanje za logornika uslijedilo kao rezultat težnje građana, kako bi se suzbio dotadašnji ustaški teror. Pjanić je već tada imao izvjestan autoritet, a u narodu je o njemu već stvorena svojevrsna legenda, kao neustrašivom borcu i sposobnom zapovjedniku, ali isto tako – bilo je poznato da je Pjanić jednom prilikom, kod nekog ustaškog upada u Skipovac, zaštitio nevine srpske civile.¹⁹ Gračaničkom je čaršiji, očito,

odgovarao jedan takav čovjek na mjestu logornika, jer je i kotarski predstojnik Huso Tolić uspješno "izvrđavao" naloge sa viših nivoa vlasti za različitim represalijama. Kao logornik, a i kasnije, kao zapovjednik XXV. ustaške bojne, Pjanić je uistinu bio prilično blagonaklon i prema nekim građanima srpske nacionalnosti u Gračanici, i prema preostalim Židovima, ali i prema dokazanim partizanskim suradnicima. Mnogi od njih, zapravo, svoj život imaju zahvaliti upravo njemu.

Ipak, takve Pjanićeve postupke treba promatrati kao izraz osobne humanosti i poštivanja islamskih moralnih načela, a ne kao izraz otpora ustaškom režimu i njegovoj ideologiji, kao npr. kod trojice gračaničkih kotarskih predstojnika u NDH – Osmanbegovića, Tolića i Brankovića (koji su na koncu svi završili u partizanima). Činjenica da je Pjanić uopće mogao postati ustaškim logornikom sugerira da je on ipak bio u najmanju ruku pristalica državno-pravnog okvira Nezavisne Države Hrvatske. U to doba, međutim, mnogi su vjerovali da su ustaški zločini i represija iz prvih mjeseci NDH posljedica samovoljnog djelovanja pojedinih dužnosnika na terenu ili divljih skupina koje su radile na svoju

16 Prema popisu "saradnika okupatora" Mjesnog narodnog odbora Gračanica od 18. V. 1946. (ATK, fond SNO Gračanica, Otsjek unutrašnjih poslova – Komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača, *nesređena građa*).

17 Prema memoarskom zapisu Mustafe Ustavdića (Zavičajna zbirka Gračanica, inv. br. 102).

18 Puškar, 2001: 115 i pojedina usmena kazivanja.

19 Interesantnu stvar je autoru ovog teksta 2007. godine ispričao g. Čamil Naimkadić iz Gračanice, koji je 1961. godine, kao predsjednik Općinske konferencije Socijalističkog saveza, prisustvovao sastanku mještana u prostorijama škole u Gornjem Skipovcu, tu-mačeći novousvojeni zakon o amnestiji osoba koje su

tokom Drugog svjetskog rata učestvovala na "neprijateljskoj strani". Jedan od starijih mještana iz zaseoka Topalovići (po imenu Đorđo) tada je ustao i upitao da li se zakon odnosi i na Ibrahima Pjanića. Shvativši to kao provokaciju, Naimkadić mu je odgovorio da u zakonu jasno stoji kako se odredbe o amnestiji ne odnose na osobe koje su počinile zločine, niti na nositelje visokih odlikovanja, a pošto Pjanić kao "vitez" spada u ovu drugu skupinu – to znači da ne može biti amnestiran. Spomenuti je mještаниn tada odvratio da, ako bi se Pjanić vratio iz emigracije, iz svog tora bi izvuкао najboljeg ovna i zaklao ga njemu u čast, objasnivši kako je tokom rata stanovnicima njegovog sela mogao učiniti šta god je htio, ali ne samo da nije – nego ih je čak štitio i branio.

ruku, a ne odraz politike samog ustaškog vodstva, oličenog u poglavlniku Paveliću i krugu njegovih najbližih saradnika.²⁰ U tom smislu, Pjanić nije sa simpatijama gledao na one ljude u svojoj sredini koji su bili projugoslavenski i filorspski orijentirani. Tako treba promatrati i njegovu prijavu protiv Salih-bega Čekića, posjednika i vlasnika hana u Doborovcima, koju je Pjanić, kao zapovjednik 2. Domdo satnije, uputio 22. marta 1942. godine Zapovjedništvu 13. ustaške bojne, optužujući Čekića za protudržavno djelovanje i podsticanje stanovništva da ne daje otpor ustanicima (TIHIĆ-HAMZIĆ, 1988: 195). Optužbe su, uostalom, bile istinite, jer je Čekić bio pristalica i aktivni suradnik srpskih ustanika, a kasnije partizana i NOP-a (TIHIĆ-HAMZIĆ, 1988: 123; HAMZIĆ-DJEDOVIĆ, 2010: 143), djelujući upravo u Pjanićevoj zoni odgovornosti. Valja, međutim, imati u vidu i vrijeme kada je ova prijava podnesena: bilo je to svega par sedmica nakon ranije opisanih četničkih zločina, te u vrijeme neuspjele ofanzive oružanih snaga NDH protiv trebavskih četnika. Nekoliko mjeseci kasnije, kada je Pjanić imenovan za logornika – on ništa nije poduzimao protiv Čekića, koji je mirno živio u Gračanici, Doborovcima i na svom posjedu u Pili-povini (između Doborovaca i Špionice), aktivno djelujući kao partizanski obavještajac. (HAMZIĆ – DJEDOVIĆ, 2010: 165-167).

²⁰ To se, inače, vidi i iz tekstova brojnih rezolucija koje su donesene u pretežno bošnjačkim gradskim sredinama, a koje su potpisali najugledniji predstavnici političkog, vjerskog, društvenog i kulturnog života Bošnjaka (opširnije o tome: HADŽIJAHIĆ, 1973, *passim*; pogl. i prilog Omera HAMZIĆA, *Podsjećanje na dvije muslimanske rezolucije iz 1941. godine–Bijeljinsku i Tuzlansku*, u ovom broju našeg časopisa.

7. SPAŠAVANJE ŽIDOVSKJE OBITELJI DR. VILIMA SCHMUKLERA

Teška zdravstvena i epidemiološka situacija na širim prostorima sjeveroistočne Bosne, osobito prisustvo endemijskog sifilisa u ovdašnjim selima, potakli su vlasti NDH da na teren upute sve raspoložive stručnjake, uključujući i liječnike židovskog porijekla koji još nisu bili deportirani ili upućeni u logore. Na taj način su se, tokom ljeta 1942. godine, na gračaničkom području obreli i neki liječnici i apotekari Židovi, među kojima je bio i dr. Vilim Schmukler iz Osijeka. On je sa svojom obitelji, tj. suprugom, dvije kćerke u tinejdžerskoj dobi i dvoje posvojene židovske djece, čiji su roditelji već bili odvedeni u logore, početkom augusta 1942. raspoređen na liječničku službu u Doborovce. Na službi u Doborovcima ostao je više od pola godine, pod stalnim nadzorom vlasti. Ipak, početkom marta 1943. godine, dr. Schmuckler je sa obitelji uspio napustiti Doborovce, nakon bjekstva drugih triju židovskih porodica, upravo u vrijeme kada su odjel UNS-e i Župska redarstvena oblast iz Tuzle primili nalog da izvrše njihovo hapšenje i deportaciju (HAMZIĆ, 2009: 52-53). Prema izvještajima Kotarske oblasti u Gračanici, Schmucklerova obitelj je pobjegla dvojim zaprežnim kolima. Bliže okolnosti njihovog bijega sve donedavno nisu bile poznate. Prema jednom usmenom iskazu, kojeg bilježe O. Hamzić i R. Djedović (2010: 149), uspjeli su to uz pomoć Osman ef. Hodžića, mjesnog imama s kojim je doktor bio u veoma dobrim odnosima. No, spomenutim je autorima ostao nepoznat memoarski zapis Vere Živković Rajs, jedne od dviju djevojčica koje je posvojila

obitelj dr. Schmucklera, u kome je izneseno njeno sjećanje na ratni period, Holokaust i preživljavanje. Prema njezinom sjećanju, za spas ove židovske obitelji zaslužan je upravo Ibrahim Pjanić.

Vera Živković Rajs je rođena u Sarajevu 1932. godine, u obitelji arhitekta ing. Isidora Rajs. Zajedno sa roditeljima je odvedena u logor 1941. godine, odakle je Rea, zauzimanjem Židovske općine iz Osijeka, oslobođena i povjerena na brigu obitelji dr. Schmucklera. Zajedno sa dr. Vilimom, njegovom suprugom, dvije kćerke i još jednom židovskom djevojčicom rodom iz Sarajeva, o kojoj se doktor skrbio, Rea je stigla u Doborovce. U svom poslijeratnom sjećanju, ona navodi niz interesantnih i živopisnih detalja o životu u selu. Ipak, kada je obitelji Schmuckler zaprijetila opasnost, počeli su razmišljati o odlasku. *“Sećam se ustaškog satnika Ibrahima koji nas je često posećivao.”*, navodi Živkovićka. *“Jednog dana nam je Ibrahim predložio da nam pomogne da pobjegnemo iz sela znajući da nam pretila opasnost. Obezbedio je dovoljno zaprežnih kola i iste noći smo natovarili gotovo sav nameštaj i krenuli u pravcu Trebave. Ibrahim je obezbedio da mirno pređemo na tzv. „četničku teritoriju“ gde je trebalo da bude bezbednije jer tamo nisu dolazili ni Nemci ni ustaše. Bili smo daleko od svakog puta, svake pruge i nikakva regularna vojska nije tu svraćala”* (ŽIVKOVIĆ, 2000: 309-310).

U vrijeme o kome je riječ (rano proljeće 1943. godine) Ibrahim Pjanić još uvijek nije bio ustaški satnik, jer je u Ustašku vojnicu stupio tek naredne godine, ali takve greške u dataciji su sasvim razumljive i gotovo uobičajene u memoarskim i usmenim izvorima. Obitelj Schmuckler je očito

bila obaviještena o Pjaniću, znajući da je postao satnik, a možda je s njim održavala kontakte i tokom svog boravka u Skipovcu i Zelinji, gdje su ostali skoro do samog kraja rata – čak i nakon što je dr. Vilim otišao u partizane. Što se samog Pjanića tiče, on je tokom februara i početkom marta 1943. godine kao ustaški logornik sigurno saznao o tome kakva je sudbina bila namijenjena preostalim Židovima u Gračanici (zapovijed za deportaciju je, osim u Kotarsku oblast, vjerovatno dostavljena i Ustaškom logoru Gračanica), te je, nakon bjegstva drugih obitelji, odlučio da Schmucklerovima osobno pomogne. Nema sumnje da je u sve to ipak bio uključen i dobrovački imam Mula Osman Hodžić, kao jedan od najuglednijih ljudi u selu, s kojim je Pjanić sarađivao još od početka rata.

I kasnije, sve do konca rata, Pjanić je stajao u zaštitu nekih drugih građana koji su proganjani na nacionalno-rasnoj i političkoj osnovi.²¹ Neke od tih slučajeva ćemo spomenuti kasnije.

21 Jedan od židovskih liječnika koji su koncem februara pobjegli iz Gračanice bio je dr. Viktor Kolman, sa suprugom Helenom i 11-mjesečnom kćerkom Nadom. Nekoliko sedmica kasnije, zarobljen je u njemačkoj operaciji protiv ozrenskih četnika i strijeljan: njegova supruga se sa kćerkom potom vraća u Gračanicu, ali je odmah iz Tuzle stiglo naređenje da se uhapsi i sprovedu Župskoj redarstvenoj oblasti. Helena je zaista i uhapšena, te je kasnije izgubila život u zatvoru u Zagrebu, ali je prije hapšenja malu Nadu dala na čuvanje kućnom prijatelju dr. Avdi Prohiću. U službenim izvještajima se to “židovsko dijete” i dalje spominjalo, a kada je zaprijetila opasnost da će doći i po njega – sklonjena je u porodicu veletrgovca Sabrije Prohića, Avdinog starijeg brata. Navodno je dr. Avdu o tome obavijestio upravo Ibrahim Pjanić (HAMZIC, 2009: 53-57).

8. PRIJELOMNA JESEN 1943. GODINE

Sredinom 1943. godine došlo je do uslo-
žnjavanja vojno-političkih prilika i pogor-
šanja sigurnosnog stanja na širim prosto-
rima sjeveroistočne Bosne, usljed prodora
jakih partizanskih snaga na ove prostore.
Desilo se to upravo u vrijeme duboke krize
unutar bošnjačkih Domdo jedinica, koje
su zapravo bile samo odraz općih previ-
ranja među Bošnjacima, koja su zapo-
čela nakon trećeg vala četničkih masov-
nih pokolja i genocidnih akcija u istočnoj
Bosni i Sandžaku. Jaz između Bošnjaka i
ustaškog režima, te nepovjerenje u NDH
nisu do tada bili nikada dublji, dok je boš-
njački autonomistički pokret postajao sve
popularniji. U pojedinim dijelovima Bosne
je dolazilo i do porasta bošnjačkih simpa-
tija prema NOP-u, a osjećalo se i pojačano
zanimanje Nijemaca za bošnjačke prilike,
koje je naposljetku rezultiralo osnivanjem
i Waffen-SS divizije od bošnjačkog ljudstva
(kasnije nazvana 13. SS gorskom bosan-
skohercegovačkom divizijom).

Domdo jedinice na području sjever-
oistočne Bosne u ljeto su 1943. godine
znatno oslabljene, prelaskom jednog dijela
ljudstva i zapovjednog kadra u Waffen-
SS, ali i masovnim dezertiranjima u parti-
tizane. Tome treba pridodati i defetističko
raspoloženje među oficirima tih jedinica,
od kojih su neki bili već otvoreni saradnici
NOP-a. Jedinice Narodnooslobodilačke
vojske Jugoslavije (NOVJ) su, tako, uspjele
zauzeti i Gračanicu, 31. VIII. 1943. godine,
gdje im je posada sastavljena od domaćih
Domdo legionara i njemačke feldžandar-
merije (vojne policije) pružila slabiji otpor,
a potom se predala (ZNOR, IV/16, dok.
119; IV/17, dok. 66, 117, 173 i 176; IV/18,

dok. 66 i 79). Opljačkavši nekoliko dućana
i magacina, partizani su se povukli iz Gra-
čanice, a ponovo su je napali – i bez otpora
zauzeli nešto manje od mjesec dana kasnije,
nakon borbi vođenih u bližoj okolini
(ZNOR, IV/18, dok. 72). U cjelini gledano,
tokom augusta i septembra na širim pro-
storima Posavine i tuzlanske regije gotovo
da nije ni dolazilo do sukoba između jedi-
nica NOVJ i Domdo legije (Tihić, 1996:
51-53), a sami partizani su postupali dosta
taktično, u namjeri da pridobiju što veći
broj Bošnjaka na svoju stranu. Prilikom
prvog zauzeća Gračаницe, štaviše, zaro-
bljeno je dvadeset domaćih legionara, ali
su potom – kako to stoji u izvještaju Oruž-
ničkog krilnog zapovjedništva iz Tuzle (br.
1888. od 2. IX. 1943.) – *“svi pušćani, i nisu
razoružani niti su svučeni, već im je pred-
loženo ako koji hoće dobrovoljno dati svoje
odielo – vojničko za civilno. Kod pušćanja
na slobodu legionara iz sužanjestva, par-
tizani su im priopćili da se odmah sakupe
i da zaposjednu svoje položaje, s tim da se
bore protiv četnika, a u slučaju četničkog
napadaja da odmah izvjestite partizansku
komandu, kako bi dobili pomoć”*.

S takvim pristupom i taktičnošću, par-
tizani su imali dosta uspjeha: znatan broj
časnika Domdo jedinica prelazi u parti-
zane ili postaju njihovi aktivni saradnici, u
više bošnjačkih sela ovoga kraja aktivirali
su se mjesni narodnooslobodilački odbori,
a formiraju se i neke bošnjačke partizanske
jedinice, poput 3. bosanske muslimanske
brigade.²² Kruna partizanskih postignuća u

²² Kasnije preimenovana u 16. muslimansku udarnu
brigadu; na kraju svog borbenog puta bila je prva parti-
zanska jedinica koja je ušla u oslobođeno Sarajevo,
još u večernjim satima 5. aprila 1945. godine, ujed-
no i jedna od prvih jedinica Jugoslavenske armije koja
je 25. V. 1945. prodrila u Odžak, posljednje uporište

■ NA BUKVI, SEPTEMBAR 1942. GODINE: IBRAHIM PJANIĆ SA BOJNIKOM MUHAMEDAGOM HADŽIEFENDIĆEM, ZAPOVJEDNIKOM DOMDO PUKOVNIJE TUZLA, I SATNIKOM SEJDOM ĐULIĆEM, ZAPOVJEDNIKOM DOMDO BOJNE GRAČANICA, TE OSTALIM ČASNICIMA BOJNE

sjeveroistočnoj Bosni u kasno ljeto i ranu jesen 1943. godine je bilo zauzimanje Tuzle (2. X. 1943.), faktički bez većih žrtava i jačeg otpora.

Ali upravo od tada, opće stanje na terenu radikalno se mijenja. Dok je odnos partizana prema bošnjačkom stanovništvu, pripadnicima Domdo legije, pa i nekim predstavnicima lokalne vlasti od jula do početka oktobra 1943. godine bio tolerantan, to se mijenja dolaskom štaba partizanskog Prvog korpusa iz Krajine na prostore istočne Bosne. Kako to E. Tihić primjećuje, “politički komesar tog korpusa Vlado Popović nije bio zadovoljan politikom partijskog i vojnog rukovodstva NOP-a u istočnoj Bosni prema pripadnicima formacija NDH i lokalnim četnicima, koje je prednost davalo poli-

tičkom djelovanju nad vojnim rješenjima. (...) Vladimir Popović, Cmogorac, bivši student medicine na beogradskom univerzitetu, dobrovoljac u španskom građanskom ratu, čovjek autoritativnog držanja i autokratskog ponašanja, kao politički komesar najviše vojne partizanske komande, a ujedno sa ovlašćenjima člana Centralnog komiteta KPJ, nije mogao razumjeti ranije stanje u istočnoj Bosni, niti voditi računa o držanju legije, četnika i drugih u ovom ili onom naselju, kao uostalom ni drugi članovi štabova novih operativnih jedinica u istočnoj Bosni (16. i 17. divizije), koji su većinom bili Crnogorci. Oni su prevashodno pred očima imali svoje vojničke zadatke i ciljeve, te se nisu ni upuštali u zamršene političke prilike na tom području” (TIHIĆ, 1996: 53-54).

Svemu ovome se, ipak, mora pridodati jedna znatno tvrđa politička linija koju

ostataka oružanih snaga NDH.

spomenuti vojni i partijski rukovodioci počinju zagovarati: umjesto popularizacije Narodnooslobodilačkog pokreta i pridobijanja neistomišljenika (što su smatrali "oportunizmom"), oni su se okrenuli revolucionarnom teroru, krenuvši već tada u obračun sa ideološkim i političkim protivnicima (koji će kulminirati u završnici rata i neposrednom poraću). Tokom 40-dnevne partizanske vlasti u Tuzli, ubijeno je više desetina ljudi, među kojima je bio i Muhamedaga Hadžiefendić,²³ a takve su se likvidacije i zločini počeli dešavati i u drugim mjestima kojima su partizani ovladali.

Zbog svega toga, među Bošnjacima je došlo do velikog razočarenja i pada simpatija prema NOP-u, koje su bile evidentne nekoliko mjeseci ranije, te u brojnim selima dolazi do obnove jedinica Domdo legije. Komunisti su te formacije nazivali "zelenim kadrom". Veću naoružanu skupinu "zelenog kadra" na području između Tuzle i Zvornika organizirao je profesor Nešad Topčić iz Zvornika, dajući joj ime *Određi bosanskih planinaca*. Pored relativno manjih borbi i čarki sa četnicima, ti odredi su prve veće akcije poduzeli protiv partizana, prilikom njihovog povlačenja iz Tuzle (u novembru 1943.), nanijevši im velike gubitke. Ubrzo dolazi i do formiranja tzv. "zelenog kadra", odnosno obnove jedinica Domdo legije i u gračaničkom kraju.

23 U izvještaju Velike župe Usora i Soli, od 18. 12. 1943. (ATK, RPNOB, 2805/57; JAHIC, 1995: 96-97), navodi se popis od 55 ubijenih, od čega 23 pripadnika različitih oružanih snaga ili upravnih službenika, dok su ostatak činili obični civili, među njima i jedna žena, čak i dvojica Srba – jedan od njih, student Slobodan Milošević, ubijen je kao "trockist", a ista je sudbina stigla i Bošnjaka Mašu Altunbabića, također predratnog komunista.

9. "PJANO JE POKRETAČ I ORGANIZATOR ZELENOG KADRA U SREZU GRAČANIČKOM..."

Promjena partizanske taktike i stava prema bošnjačkim domobranskim dobrovoljačkim jedinicama osjetila se tokom oktobra 1943. i na gračaničkom području. Komanda iste one 1. majevičke brigade, koja je Gračanicu nakratko zaposjela 31. augusta – ostavivši mjesnim legionarima čak i oružje, već je 13. oktobra u svojoj zapovijedi (ZNOR, IV/18, dok. 61) jasno naglasila: *"Naš stav mora biti jasan i određen. Ne smije postojati nikakvih oružanih formacija pored N.O.V. i P.O.J."* (istaknuto u originalu). Dok su partizanske jedinice operirale na širem prostoru oko Gračanice (v. ZNOR, IV/18, dok. 72), bivši časnici Domdo legije i drugi ugledni Bošnjaci, koji su pristupili NOP-u, politički su djelovali na terenu, u pokušaju da pridobiju što veći broj ljudi. Tada su neki od njih razgovarali i sa Ibrahimom Pjanićem (na što ćemo se kasnije detaljnije osvrnuti). No, odjek surovih represalija u Tuzli i likvidacija Muhamedage Hadžiefendića,²⁴ kao i oštriji stav partizana na gračaničkom području (razoružavanje legionara, pljačka i odvođe-

24 Među ljudima koji su sredinom 1944. godine ekshumirali Hadžiefendićevo tijelo i prenijeli ga u Tuzlu, pred Jalsku džamiju (gdje se i danas nalazi njegov mezar) bilo je i Gračanlija, a jedan od njih je bio i Husein Šabić, dočasnik Domdo legije. Neki od njih su kasnije pričali kako je Muhamedagino tijelo pronađeno netaknuto, baš kao u trenutku smrti, a iz njega se širio najljepši miris – što bi značilo da je dospio na istinsku "derezdu šehadeta" (mučeništva). Ovakve legendarne priče su jedan od pokazatelja velikog ugleda kojeg je Muhamedaga Hadžiefendić uživao u Gračanicama, ali i mučnog utiska kakav je na ovdašnje ljude ostavilo njegovo ubistvo. Autor ovog priloga zna za neke osobe iz Gračanice koje su i mnogo godina nakon rata učili hatme i jasine, te ih poklanjali za Hadžiefendićevo dušu.

nje ljudi i sl., kasnije i neki pojedinačni zločini), značajan su dio ovdašnjeg stanovništva okrenuli protiv partizana. Među njima je bio i Ibrahim Pjanić.

U sklopu priprema pred ofanzivu protiv jedinica NOVJ u sjeveroistočnoj Bosni, u Gračanicu je 29. oktobra 1943. godine stigao zapovjednik 1. lovačkog zdruga iz Doboja, koji je, između ostalog, izvjestio nadređene o sastanku sa zapovjednikom Domdo satnije iz Sokola (tj. Ibrahimom Pjanićem), koji je stigao "sa jednim hodžom". Sastanku su prisustvovali i kotarski predstojnik, zapovjednik Domdo bojne Gračanica, te zapovjednici Domdo satnija iz Gračanice i Malešića. Pjanić je prenio zahtjeve svojih podređenih, da im se dodijeli oružje i da ih se povede u borbu protiv partizana, koji su im već razoružali preko 50 ljudi, prisilivši neke da se priključe njihovim redovima.²⁵ Domobranski izvjestitelj je bio oprezan, primijetivši da je to ipak mišljenje "jednog malog dijela" Domdo bojne, ali da ima izgleda da se ono proširi kod svih. Zahvaljujući Ibrahimu Pjaniću, u tome se uspjelo. U svom izvještaju od 1. decembra 1943. godine, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Posavinu i Trebavu Džemal Bijedić ističe da je *"skoro sva preostala legija stupila u zeleni kadar"*, te da je Ibrahim Pjanić *"organizator zelenog kadra u srezu gračaničkom"* (ATK, RPNOBSBZ, 2347/4; TIHIĆ – HAMZIĆ, 1988: 238).

²⁵ Izvještaj je prenesen unutar opširnijeg izvještaja zapovjednika II. zbornog područja u Slavonskom Brodu, domobranskog generala Matije Čanića, upućenog Ministarstvu domobranstva. Izvještaj se čuva u Vojnom arhivu u Beogradu (fond NDH, k. 80, br. 50/3-1), a njegov dio citiraju TIHIĆ i HAMZIĆ (1988: 236-237). Zapovjednik 1. lovačkog zdruga bio je domobranski pukovnik Franjo Nikolić.

Treba napomenuti da Pjanić, zapravo, nije organizirao nikakvu novu vojnu ili milicijsku formaciju, nego se jednostavno angažirao na ponovnom okupljanju i naružavanju postojeće Gračaničke Domdo bojne, koja je – uslijed učestalih partizanskih akcija, te djelovanja časnika naklonjenih partizanima – dospjela gotovo u potpuno rasulo. Bijedić u spomenutom izvještaju veli da se Pjanićev neprijateljski stav prema partizanima *"naročito ispoljio poslije dolaska nekog kadije Mehinagića iz Sarajeva. Taj kadija mu je navodno donio poruku iz Sarajeva o držanju Muslimana i Ulema-medžlisa prema NOV. Odmah su istupili sa parolom zaštite islama u redovima zelenog kadra pod vođstvom Pandže..."*. Ove obavijesti Džemala Bijedića (koji se u to vrijeme nalazio u Gradačcu) možemo smatrati pouzdanima, imajući u vidu dobro organiziranu komunističku obavještajnu mrežu, kojom je bio obuhvaćen i stožer Gračaničke Domdo bojne. Jedan od časnika u stožeru, poručnik Adem Alić, bio je aktivni partizanski obavještajac, a partizanima su bili naklonjeni i drugi časnici bojne.

"Neki kadija Mehinagić iz Sarajeva" je hfz. Ibrahim ef. Mehinagić, koji je u to vrijeme službovao u Sarajevu kao predsjednik Vrhovnog šerijatskog suda. Kao predratni političar prohrvatske Muslimske organizacije, on je u početku bio naklonjen onoj političkoj skupini koja se okupljala oko prof. Hakiye Hadžića, ali se izgleda u jesen 1943. godine opredijelio ka bošnjačkoj autonomističkoj struji, koju je činila većina bošnjačkih građanskih političkih i društvenih djelatnika, te vjerske inteligencije (ŠAKOVIĆ, 2011: 40-41). Bošnjački autonomisti su se zalagali za auto-

noman položaj Bosne i Hercegovine u sastavu NDH ili pak pod izravnim protektoratom Trećeg Reicha, te suzbijanje ustaškog utjecaja u Bosni i Hercegovini. Pored toga, držali su da se jedino kroz naoružavanje samostalnih bošnjačkih milicijskih formacija može osigurati najprije opstojnost bošnjačkog naroda, a potom i bolja pozicija u završnici rata, kada se bude raspravljalo o novim državnopravnim okvirima i državnom uređenju. Jedan od najistaknutijih autonomističkih vođa bio je hafiz Muhamed Pandža, bivši član Ulema medžlisa, koji je u oktobru 1943. godine napustio Sarajevo i otišao "u šumu", u želji da rasute i nepovezane bošnjačke milicije poveže u jedinstven *Muslimanski bosanski oslobodilački pokret*. Tom prilikom je izdao proglas kojim je osudio *zločinačku ustašku neman* zbog 150.000 ubijenih i 250.000 unesrećenih muslimana, pozivajući ih da zbace "ustaške okove" i ostvare vjekovnu želju – autonomnu Bosnu u kojoj će svi narodi bez razlike na vjeri imati jednaka prava. *"Kidajmo veze sa Hrvatskom, Bosna i Hercegovina traže zasebnu upravu do svršetka rata a na budućoj će se mirovnoj konferenciji po volji naroda Bosne i Hercegovine odrediti državno-pravni položaj. Muslimani, Pravoslavni i Katolici, u zajedničkoj saradnji i ljubavi urediće zajedničkim naporima ovu svoju grudu Bosnu i Hercegovinu"*, ističe se u proglasu.²⁶ Sama Pandžina akcija nije imala velikog uspjeha,²⁷ ali

26 Tekst proglasa je objavljen u: DEDIJER – MILETIĆ, 1990: 374-376.

27 Pandža je već 10. XI. 1943. pao u partizansko zarobljeništvo, a potom je i pristupio njihovim redovima, te je u narednih mjesec dana obilazio sela u istočnoj Bosni, držeći propagandne govore i pozivajući muslimansko stanovništvo da stupa u redove NOP-a. Tokom operacije *Kugelblitz* zarobljen je od strane Nijemaca, koji ga izručuju vlastima NDH, te je zatočen u

je nesumnjivo ohrabrila bošnjačke "zele-nokadrovske" zapovjednike, koji su ionako išli – kako to stoji u izvještaju Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH od 25. XI. 1943. – *"tragovima čisto islamske politike i njenog stvarnog ostvarenja u vidu Autonomije Bosne i Hercegovine pod Zelenim bajrakom"* (ZNOR, IV/19, dok. 165).

Fenomen oživljavanja bošnjačkih milicijskih formacija u sjeveroistočnoj Bosni, pa tako i u gračaničkom kraju, valja sagledati u kontekstu općeg položaja Bošnjaka tokom 1943. godine, u koju su ušli u pro-cjepu između četničkog genocida i masovnih pokolja na jednoj, te ustaške politike asimilacije na drugoj strani. Nade da će Nijemci razumjeti položaj Bošnjaka i pomoći u ostvarenju glavnog cilja bošnjačke politike – autonomne Bosne, također su iznevjerene, a novoformirana bošnjačka SS divizija je upućena na dugotrajnu obuku u Njemačkoj, pri čemu su naselja i područja koja je ona navodno trebala štiti i dalje ostavljena na milost i nemilost i četnika i partizana. Što se tiče NOP-a, uprkos njegovoj deklarativnoj opredijeljenosti za ravnopravnost naroda, on je dobrom dijelu Bošnjaka i dalje bio odbojan, kako zbog svog komunističkog vodstva – koje je poricalo tradicionalne vrijednosti i suzbijalo ispoljavanje religijske pripadnosti u svojim redovima, tako i zbog uspomena na partizansko-četničku saradnju.²⁸ Osim toga,

zatvoru na Savskoj cesti u Zagrebu. Kasnije je pušten u kućni pritvor, ali je uspio pobjeći i vratiti se u Sarajevo. Ulaskom komunista u grad, ubrzo je, kao poznati "reakcionar", uhapšen i osuđen na višegodišnju robiju.

28 Mnogim je obrazovanim ljudima, isto tako, već tada bilo jasno da glavni ratni cilj komunista nije anti-fašistička borba i obnova Jugoslavije, nego i revolucionarno preuzimanje vlasti i uspostava komunističkog režima po uzoru na Sovjetski savez, u kome su islam i muslimani doživjeli ogromna stradanja.

partizani su bili pokretna vojska, koja nije bila vezana za jedno određeno područje, a ovdašnji su ljudi stupali u jedinice Domdo legije i zbog izbjegavanja službe u regularnim domobranskim jedinicama, van svojih zavičajnih mjesta.

Onda kada su partizani u izvjesnoj mjeri tolerirali Domdo legiju i njezini su pripadnici prema partizanima zauzimali prilično neutralan stav. No, nakon promjene partizanske taktike, tj. nakon dolaska novog partijskog rukovodstva u istočnu Bosnu i prevladavanja njegovog stava, ali i represalija i zločina koje su partizani činili prema svojim ideološkim protivnicima – osobito u vrijeme njihove vlasti nad Tuzlom, promijenilo se i držanje Domdo legionara prema jedinicama NOVJ, pa i pristašama NOP-a.

10. U BORBI SA PARTIZANIMA

U prvoj polovici novembra, oružane snage NDH su, uz pomoć njemačke 369. pješačke divizije, preuzele inicijativu u sjeveroistočnoj Bosni, ponovno ovladavši Tuzlom i istjeravši partizane iz njene bliže okoline. Početkom decembra, Nijemci su pokrenuli veliku antipartizansku ofanzivu na širim prostorima Bosne i Hercegovine, u okviru koje su na gračaničko područje, npristižu i neke jedinice sa strane – uključujući VI. regimentu 2. kozačke brigade, iz sastava 1. kozačke konjičke divizije, koju su činili sovjetski dobrovoljci u njemačkoj armiji.²⁹ U prvoj sedmici decembra,

29 Kozaci – u našem narodu poznati kao “Čerkezi” – općenito su ostali po zlu upamćeni, zbog pljačke, krađa i nasilništva prema običnom stanovništvu, čak i onom koje se smatralo prijateljskim. Potvrđuju to i njemački dokumenti: prema izvještaju operativnog oficira 1. kozačke divizije od 11. XI. 1943. godine, vojni sud je zbog pljačke, pijanstva i drugih ispa-

tri partizanske brigade iz sastava 16. divizije NOVJ (1., 3. i 5. vojvođanska) uputile su se prema Gračanici i Sokolu, zaposjevši šire područje Sladne, odakle su namjeravali organizirati napad na okolna sela, u cilju razbijanja i uništenja “zelenog kadra”, tj. preostalih jedinica Domdo bojne Gračanica. Upravo tada, došlo je i do prvih većih sukoba između pripadnika Gračaničke Domdo bojne, u prvom redu Pjanićeve satnije, te partizanskih snaga.

U “*Kratkom opisu djela*”, koji je uz prijedlog za Pjanićevo odlikovanje sastavio ustaški satnik Sulejman Toromanović, navedeno je da su od 7. do 14. decembra 1943. partizani napali “*četiri naša sela: Sladnu, Doborovce, Vranoviće i Džakule*”, te da je Pjanić, zapovijedajući jednom Domdo satnijom, vodio s njima šestodnevne borbe, uspješno protjeravši partizane “sa uporišta Čekanići” (AJ, f. 110, j.o. 24315). U drugim izvorima se spominje borba protiv partizana u Falešićima, 10. decembra, do koje je došlo kada je jedan odred kozaka prilikom izviđanja naišao na partizane. U borbi su učestvovali i pripadnici Domdo bojne, o čijoj se hrabrosti njemački kozački zapovjednik pohvalno izrazio, poklonivši im 15 pušaka koje su tom prilikom od partizana

da osudio 12 pripadnika ove jedinice na smrt, a 80 ih je upućeno u koncentracione logore (ZNOR, XII/3, dok. 162). Ipak, prema memoarskom zapisu Mustafe Ustavdića (Zavičajna zbirka Gračanica, inv. br. 102), nekoliko vojnika – “Čerkeza” u Gračanici (uglavnom bivših pripadnika Crvene armije, koji su se dobrovoljno javili u Wehrmacht zbog nesnosnih uvjeta u logorima za ratne zarobljenike) bilo se povezalo sa ilegalnim predstavnicima NOP-a i KPJ, u želji da se priključe partizanima. Taj pokušaj je, navodno, osuđen intervencijom njemačkih obavještajno-sigurnosnih organa. Kasnije se jedna skupina dezertera iz ove jedinice ipak priključila partizanima, nakon skrivanja u okolini Srebrenika; primila ih je 16. muslimanska brigada, koja je stigla na to područje početkom februara 1944. godine.

zarobili (Tihić – Hamzić, 1988: 232). Već sutradan, oko podneva, “zelenokadrovci” su zajedno s kozacima iznenadili, napali i potpuno razbili V. bataljon 3. vojvođanske brigade (ZNOR, IV/20, dok. 182 i 186).³⁰ Zbog intervencije ostalih partizanskih jedinica, “zelenokadrovci” i kozaci su odstupili prema Panađurištu, a potom su se aktivni dijelovi Gračaničke Domdo bojne koncentrirali na području Bukve i oko Sokola. Ukupan broj njihovih snaga je, prema partizanskim ocjenama, iznosio oko 800 ljudi (ZNOR, IV/20, dok. 182).

Nakon više obuhvatnih akcija i manjih okršaja u okolnim selima, tri partizanske brigade su u noći sa 15. na 16. decembar krenule na Soko, ušavši u selo gotovo bez borbi: naime, glavnina snaga Gračaničke Domdo bojne se povukla prema Gračanici, dok je partizanima otpor pružilo oko 20-30 boraca, predvođenih Pjanićem, koji su se utvrdili u ruševinama stare utvrde u Sokolu. Partizani su branitelje Sokola tukli protuoklopnim topom i minobacačima, od čega je i Pjanić ranjen. Navodno, zadobio je čak devet rana, a sve ih nije uspio ni previti; čak ih je i skrivao, “nastavljajući borbu da bi ostale vojnike zadržao u moralu” (AJ, f. 110, j.o. 24315). Naposljetku, nakon što je uslijedila intervencija Nijemaca i Domdo legionara iz pravca Gračanice, Pjanić se sa svojim borcima uspio probiti ka gradu, pri čemu je imao jednog poginulog i sedmoricu ranjenih (AJ, f. 110, j.o. 24315). Domdo legija je tog dana ukupno imala 4 poginula i 13 ranjenih vojnika, dok su partizani, prema vlastitim izvještajima, imali

30 Navedeni bataljon su nazivali i *Muslimanskim*, jer je formiran od muslimana-Bošnjaka s područja Posavine, te podtrebavskih i podmajevičkih sela, u septembru 1943. godine. Početkom februara 1944. godine uvršten je u sastav 16. muslimanske brigade.

gubitke od 12 mrtvih i 17 ranjenih (ZNOR, IV/20, dok. 182 i IV/21, dok. 197).³¹

Zanimljivo je da partizanski izvještaji Ibrahima Pjanića označavaju kao “glavnog organizatora”, odnosno komandanta “svih zelenokadrovskih jedinica na sektoru Trebava – Posavina” (ZNOR, IV/20, dok. 182 i 185). Službeno, Pjanić to nije bio, on je, kao i do tada zapovijedao samo 2. satnijom Domdo bojne Gračanica, a njezin je zapovjednik i dalje bio satnik Sejdo Đulić. No, i Đulić i drugi časnici u stožeru bojne su i dalje bili partizanski simpatizeri. Prilikom spomenutog partizanskog napada na Soko, Pjanić je navodno bio “izdan od svog zapovjednika bojne” (AJ, f. 110, j.o. 24315). Ovo je najvjerovatnije istina, jer je teško objasniti zbog čega bi Pjanić odlučio ostati sa nekolicinom boraca u Sokolu i primiti borbu sa čak tri partizanske brigade, kada se glavnina pripadnika Domdo legije povukla prema Gračanici u toku noći, još prije partizanskog napada. Moguće da o tom povlačenju namjerno nije bio obaviješten. No, poslije partizanskog napada na Soko, stanje se uveliko izmijenilo. Upravo u to vrijeme, pripadnici Domdo legije iz Sladne su zarobili pismo poručnika Adema Alića, časnika u stožeru Domdo bojne Gračanica, upućeno partizanima, sa važnim obavještajnim podacima, koje su predali Oružništvu, a ovi su o tome obavijestili mjesni garnizon, odnosno njemačku posadu. Tri dana kasnije, Alić je uhapšen i

31 U “Kratkom opisu djela” uz prijedlog za Pjanićevo odlikovanje stoji: “*Tom prilikom prema iskazu seljaka, partizani su odvezli 40 kola ranjenih, a dvije štale pune mrtvih zapalili su, a u okolici istoga sela ostavili su 50 mrtvih, koje su na brzu ruku sahranjivali*”. Naravno, riječ je o krajnjem pretjerivanju, što je i razumljivo za narav i namjenu samog dokumenta, ali je moguće da su takve priče uistinu i kružile u narodu.

izveden pred njemački prijevratni sud, te osuđen na smrt i strijeljan (HAMZIĆ, 2008: 47-49). Nijemci su uhapsili još jednog časnika Domdo bojne, Asima Osmanbegovića, nakon čega se i Sejdo Đulić, uplašen, povukao iz zapovjedništva bojne.

Slabljenje pozicija NOP-a u gračaničkom kraju na prijelazu iz 1943. u 1944. godinu nije bilo samo posljedica suzbijanja utjecaja Domdo časnika naklonjenih partizanima niti upliva "muslimanskih reakcionarnih elemenata", kako je to komunistička historiografija isticala, nego i prethodno spomenute promjene stava komunista prema Domdo legiji i uopće prevladavanje politike ideološke isključivosti i politike čvrste ruke, umjesto dotadašnje taktičnosti i pregovora. Ne smiju se izostaviti ni partizanski zločini i represalije, kakvih je bilo na gračaničkom području. Nakon iznenadnog "zelenokadrovskog" napada i razbijanja V. bataljona 3. vojvođanske brigade, kako to stoji u partizanskim dokumentima, u Omerbašićima je zapaljena kuća "vođe zelenokadrovaca", odnosno "kažnjeni /su/ svi oni koji su bili u zelenom kadru" (ZNOR, IV/20, dok. 182 i 186). U dokumentima se ne precizira na koji su način bili kažnjeni, ali partizanska praksa je obično podrazumijevala pogubljenje zarobljenih neprijateljskih vojnika i osumnjičenih civila, pljačku njihove imovine, te paljevinu kuća i gospodarskih objekata. U samom Sokolu, prilikom napada 15./16. decembra, partizani su spalili šest kuća (ZNOR, IV/21, dok. 197). Po svoj prilici je upravo tada stradala i Pjanićeva kuća,³²

32 Interesantno je da je kod dijela ovdašnjeg naroda ostalo uvjerenje da je partizansko paljenje Pjanićeve kuće zapravo "ujdurma" trebavskih četnika, koji su željeli da spriječe Pjanićevo približavanje partizanima i eventualni prelazak u redove NOVJ. U to je ipak teš-

a partizani su opljačkali i zapalili i dućan doborovačkog imama Mula Osmana Hodžića (HAMZIĆ, 2010: 165).³³

Osim toga, u decembru 1943. desilo se i nekoliko težih zločina na gračaničkom području koje su počinili partizani, odnosno pripadnici spomenutih vojvođanskih jedinica. Žrtve su bili kako zarobljeni legionari, tako i civili. Tako je u zaseoku Ahmići u Sladnoj od partizana zarobljen i potom ubijen Mehmed Nurikić iz Vranovića, inače mujezin u mjesnoj džamiji (Žrtvoslov, C-173). U partizanskom napadu na položaje Domdo legije na Vranjercu zarobljen je Alija Sejdinović iz Džakula, čije je tijelo pronađeno nakon povlačenja partizana na lokalitetu Privala ispod Monja – raspeto i prikovano za stablo, sa oguljenom kožom i ranama posutim solju (Žrtvoslov, C-36).³⁴ Jedna partizanska patrola je tih dana upala u dućan Saliha Serhatlića iz Gornjih Doborovaca, svezala ga i odvela, a potom likvidirala (Žrtvoslov, E-16; HAMZIĆ, 2010: 179). Skupina partizana je, isto tako, upala u kuću Zahira Serhatlića, zvanog Zajim, iz Gornjih Doborovaca, te ga izvela zajedno sa Ađulom Topčagićem iz Sokola i Huskom Jukićem iz Srebrenika, koji su se u vrijeme borbi sklonili u kuću;

ko povjerovati.

33 To se zbilo na prijavu Salih-bega Čekića, a Hodžić se na vrijeme uspio skloniti u Gračanicu, gdje ga je primila familija Halilbegovića.

34 Očevicid sličnog partizanskog zločina u okolini Konjica 1943. godine je bio Mehmed (Omera) Suljić iz Džakula (r. 1926.), koji je kao pripadnik domobranskog 2. gorskog zdruga poslan kao pojačanje manjoj domobranskoj postrojbi napadnutoj od partizana. Potisnuvši neprijatelja, Suljićeva grupa je zatekla stravičan prizor – leš jednog domobrana zakovanog za drvo, sa rukama oguljenim do lakata. Taj zločin su navodno počinili pripadnici 7. krajiške brigade (Iskaz je zabilježio Nihad Halilbegović 18. VIII. 2007. godine, a skraćena verzija je objavljena u *Gračaničkom glasniku*, god. XVI/2011, br. 31, 86-91).

sva trojica su ubijena, a njihova su tijela bačena u jednu jamu (Žrtvoslov, E-17). Ovi i drugi slični slučajevi su, razumljivo, imali dosta odjeka u narodu, a posebno kod pripadnika Domdo bojne Gračanica. U jednoj zapovijedi štaba 16. vojvođanske divizije s konca januara 1944. godine navodi se sljedeće: *“Zeleni kadar oko Sokola i Gračanice potpuno je zlikovački raspoložen prema našoj vojsci. Rade po uputstvima svoga vođe Pjana i daju na svakom mjestu otpor našim jedinicama. Manja odjeljenja i patrole prestrću, hvataju žive radi predaje Njemcima ili ih takoreći kolju. Centar ovih bandi jeste Sokol, Miričina. Gnojnica, Seona, Cage i Čekanići”* (ZNOR, IV/21, dok 141). Ova ocjena je, svakako, namjerno prenaplašena radi učvršćivanja morala partizanskih boraca i produbljenja njihove mržnje prema neprijatelju uoči predstojećeg napada, ali svakako odražava i stvarno stanje na terenu, odnosno odlučnost preostalih jedinica Domdo legije u otporu partizanima.

U međuvremenu, ministarstvo Domobranstva NDH je 18. januara 1944. godine naredilo postroj *Domobranske dobrovoljačke pukovnije “Bosanski planinci”*, koja je trebala okupiti sve domobranske dobrovoljačke jedinice na prostoru sjeveroistočne Bosne, organizirane u ukupno deset bojni. Za zapovjednika pukovnije je imenovan Nešet Topčić (organizator “zelenog kadra” u selima između Zvornika, Tuzle i Živinica u novembru 1943.), a Domdo bojna Gračanica, koja je do tada u operativnom pogledu bila podređena domobranskom garnizonu u Doboju, uvrštena je u ovu pukovniju kao njena IX. bojna. Njeni zapovjednici su, prema poratnim dokumentima, bili Ibrahim Lika, zatim Avdo Dajdžić, te Abdulah

Efendić, sva trojica pričuvni oficiri i učitelji u civilu. Ibrahim Pjanić je, izgleda, i dalje ostao zapovjednikom jedne od satnija.

Ipak, u prva tri mjeseca 1944. godine, snage NOVJ na širem su gračaničkom području bile u inicijativi, a malobrojne i slabije jedinice “Bosanskih planinaca” su se uglavnom povlačile bez jačeg otpora. U borbu su stupale tek prilikom intervencije domobranskih jedinica iz Doboja (tj. 1. lovačkog zdruga) ili u iznenadnim prepadima i zasjedama. Partizani su bez borbe zauzeli Gračanicu 16. januara i 10. februara, a u oba slučaja, mjesne posade su se bez borbe povukle. Tek 16.-17. februara, partizani su naišli na jači otpor u gradu. Iako su pripadnici Domdo bojne Gračanica i tada napustili položaje, jedna domobranska satnija se, sa 25 bosanskih planinaca i nekoliko oružnika, utvrdila u zgradi sreske bolnice, odakle su uspješno odolijevali napadima, te su – uz svega osmoricu ranjenih boraca – nanijeli partizanima teške gubitke od 18 mrtvih i 30 ranjenih, što ih je primoralo na uzmicanje i povlačenje iz Gračanice. Ipak, partizani su cijenili da je “zeleni kadar”, kako su i dalje nazivali Domdo formacije – potpuno razbijen. U analizi operacija 16. divizije NOVJ za februar 1944. godine ističe se sljedeće: *“Osim težih udaraca zadatih zelenom kadru u našim ranijim nastupima, mi smo ovoga puta dužim zadržavanjem po zelenokadrovskim uporištima uspjeli da izazovemo diferencijaciju unutar njihovih redova, da u znatnom dijelu otrgnemo stanovništvo od tih bandi, što je sve imalo za posljedicu prikupljanje znatnog broja pušaka, većih količina municije i druge vojne opreme”* (ZNOR, IV/22, 154). Ipak, u nekim se dokumentima ističe kako je od razbijenih “zeleno-

kadrovskih” jedinica još uvijek aktivna ona oko Ibrahima Pjanića (ZNOR, IV/22, dok. 29 i 44),³⁵ ali je ipak i ona izbjegavala borbu (ZNOR, IV/22, dok. 71 i 81).³⁶ Cjelokupna vojnopolitička situacija, spomenuta diferencijacija u narodu, kao i utjecaj pristaša NOP-a motivirali su Ibrahima Pjanića da ponovo stupi u pregovore s partizanima. Stoga ćemo se u nastavku na to detaljnije osvrnuti.

11. PREGOVORI O PRISTUPANJU U NOVJ

Koliko se moglo ustanoviti na osnovu dostupne izvorne građe, Ibrahim Pjanić je u tri navrata stupao u pregovore sa predstavnicima NOP-a i NOVJ, o svom eventualnom prelasku u partizanske redove. Uslijed različitih okolnosti ti pregovori su ostali bezuspješni.

Prvi pregovori partizanskih predstavnika sa Ibrahimom Pjanićem su se zbili tokom mjeseca oktobra 1943. godine, nakon partizanskog zauzimanja Tuzle i u vrijeme rasula u Domdo bojni Gračanica. U gračanički su kraj tada, kao predstavnici Tuzlanskog partizanskog odreda, upućeni Adem Osmanbegović i Vehid Begić – prvi od njih bivši kotarski predstojnik

i Domdo časnik, a drugi bivši zapovjednik Domdo satnije u Malešićima – koji su pridobijali narod za NOP i prikupljali ljudstvo za partizanske jedinice, odnosno planirani gračanički bataljon tog odreda. Obojica su se slobodno kretali sa partizanskim znakovljem, a sastali su se i sa preostalim časnicima Domdo bojne Gračanica i nekim uglednijim građanima. Poseban sastanak su održali i sa Ibrahimom Pjanićem, u Sokolu, nastojeći ga privoljeti da sa svojim ljudstvom prijeđe u redove NOVJ. Pjanić se s tim prijedlogom načelno složio, nakon čega su se Osmanbegović i Begić vratili u Gračanicu (TIHIĆ–HAMZIĆ, 1988: 226). Međutim, to ipak nije realizirano, iz više razloga. Spomenuli smo ranije da u tom trenutku dolazi do promjene partizanske politike, dolaskom novog, “tvrdo-linijaškog” partijskog vodstva u istočnu Bosnu, te represalija i zločina na područjima pod partizanskom kontrolom, što je dovelo i do pada simpatija znatnog dijela ovdašnjeg naroda prema NOP-u. S druge strane, pak, jačao je utjecaj autonomističke struje među Bošnjacima u Gračanici, što je i Pjanića opredijelilo da pristupi organiziranju “zelenog kadra”, odnosno obnovi i ponovnom okupljanju Domdo jedinica, na što smo se već osvrnuli.

Do novih pregovora o pristupanju u NOVJ ponovo je došlo u februaru 1944. godine – u vrijeme, vidjeli smo, inicijative NOVJ u sjeveroistočnoj Bosni, ali i općih previranja među bošnjačkim narodom ovoga kraja, pa i cijele Bosne i Hercegovine. U to vrijeme je i Ibrahim Pjanić “preko nekih muslimana” tražio sastanak sa Omerom Gluhićem, komandantom Tuzlanskog partizanskog odreda (i neka-dašnjim pobočnikom bojnika Hadžiefen-

35 Treći korpus NOVJ je 15. februara radio-depešom izvijestio i partizanski Vrhovni štab da je “zeleni kadar na sektoru Gračanica – Zelinja u raspadu”, te da njegovi pripadnici pristupaju 16. muslimanskoj brigadi – koja je, inače, početkom februara stigla na šire područje Gradačca, gdje se trebala odmoriti i popuniti, nakon teških borbi i znatnih gubitaka u prethodna dva mjeseca.

36 Slično je bilo i sa drugim satnijama Domdo bojne Gračanica – tako se u jednom partizanskom dokumentu, na primjer, navodi da se u Brijesnici nalazi “do 400 zelenokadrovaca vrlo slabog morala, pod komandom satnika Dajdžića, koji je, izgleda, pošten čovjek” (ZNOR, IV/22, dok. 43). Radilo se o satnji Abdulaha Dajdžića, koji se kasnije i sam priključio partizanima.

dića), kako se to vidi iz izvještaja Glige Mandića, komandanta 17. istočnobosanske divizije NOVJ, koji se u to vrijeme nalazio u Posavini, sa štabom 16. muslimanske brigade. Da li je do takvog sastanka došlo – nije poznato, ali je Mandić jasno odredio smjernice: *“Ja sam sa štabom Tuzlanskog NOP Odreda imao sastanak i rekao im da, ukoliko bi došlo do toga sastanka, energično zahtijevaju od Pjana razočavanje zelenog kadra i mobilizaciju za Odred i Muslimansku brigadu, a nakon toga da se sa Pjanom postupi kao sa narodnim neprijateljem”* (ZNOR, IV/22, dok. 44). Drugim riječima – Pjanića je trebalo po kratkom postupku likvidirati. Sam Pjanić nije odmah znao za ovakav stav partizana, jer je nastavio kontakte. *“Neutvrđenog datuma krajem februara ili početkom marta”,* pišu E. Tihić i O. Hamzić (1988: 239) *“došlo je do sastanka u Sokolu u kući Jasima Begovića, na kojem su prisustvovali predstavnici Tuzlanskog NOP odreda, predstavnici zelenog kadra iz Sokola i Gračanice i nekoliko građana iz Gračanice kao zagovornici pristupanja pripadnika zelenog kadra u redove NOVJ i POJ. I pored izvjesnog kolebanja, Ibrahim Pjanić pristao je da sa svojim ljudstvom pređe u Tuzlanski NOP odred. Dogovoreno je da se ljudstvo prikupi u Sladnoj u zaseoku Omerbašići”*.

Do realizacije ovog dogovora, međutim, nije došlo. Hamzić i Tihić smatraju da su pregovori propali zbog promjene vojnopolitičke situacije u sjeveroistočnoj Bosni, *“koja se razvijala u korist neprijatelja”,* ali i utjecaja pojedinaca koji su *“bili naklonjeni politici autonomije Bosne i Hercegovine u okviru Rajha i politici formiranja muslimanskih vojnih jedinica koje će im biti potrebne u svakoj varijanti ishoda rata, a podržavali su i osnivanje ustaške jedinice*

u Gračanici. Za njih je svaka solucija izgledala bolje od pristupanja Muslimana NOP-u. Zato su i preduzeli sve mjere da osujete postignuti dogovor i Pjanića, koji je inače bio kolebljiv, zadrže na svojoj strani” (1988: 239). Teško je povjerovati da bi autonomisti podržali osnivanje jedne ustaške jedinice (jer je ideja autonomne Bosne i Hercegovine “u okviru Rajha” sama po sebi negacija i ustaške politike, i samog državno-pravnog okvira NDH!), a osim toga, autonomistička struja u rano proljeće 1944. godine općenito slabi.³⁷ Vojno-politička situacija na širem području oko Gračanice također se nije mijenjala sve do druge polovice aprila.³⁸

37 Paralelno sa slabljenjem autonomista, među Bošnjacima raste ugled NOP-a i onih bošnjačkih uglednika koji su se priključili tom pokretu (REDŽIĆ, 1998: 349-350 i 352-356). Bilo je to dobrim dijelom i zbog toga što su politička platforma i temeljni dokumenti NOP-a (odluke AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a) garantirale Bosni i Hercegovini obnovu državnosti i ravnopravan položaj u budućoj jugoslavenskoj federaciji, što je bilo i puno više, i znatno konkretnije od maglovite autonomije unutar NDH, bilo pod izravnim protektoratom Trećg Reicha. Nakon propalog Pandžinog pokušaja iz kasne jeseni 1943. i prelaska milicije Huske Miljkovića na stranu NOP-a, dok se Nešad Topčić ipak izjasnio za Bosnu i Hercegovinu u okvirima NDH (FILANDRA, 1998: 192), a njegov je “zeleni kadar” podveden pod legalne okvire Domobranstva – postalo je jasno da se na razne bošnjačke milicije i “zelenokadrovske” formacije u ostvarenju ideje autonomne Bosne ne može računati. Neki su još uvijek imali nadu u 13. SS diviziju, čiji se dolazak u Bosnu i Hercegovinu očekivao, ali pokazalo se da je i ona bila jalova.

38 Naime, 13. SS bosansko-hercegovačka gorska divizija je 14. marta forsirala Savu, te je u narednim danima ovladala područjem od Brčkog preko Čelića i Koraja do Janje. Na toj liniji je narednih sedmica vodila teške borbe s partizanima. Tek 12. aprila komanda ove divizije je pokrenula operaciju pod kodnim imenom *Osterei* (Uskršnje jaje), sa zadatkom razbijanja i protjerivanja partizanskih snaga s Majevice i Posavine, u koju su se uključili i domobranci iz 3. lovačkog zdruga iz Tuzle. Iz Brčkog su dijelovi 28. SS regimente 15. aprila prodrli do Srnica, odakle se jedan njezin dio uputio prema Gradačcu, a drugi je zauzeo

Dakle, nešto je drugo bilo razlog Pjanićevog odustajanja od prelaska na stranu NOP-a i u redove NOVJ, na samom početku marta 1944. godine. Naša je pretpostavka da je Ibrahim Pjanić najvjerovatnije saznao ili barem naslutio kakvu su mu sudbinu komunisti namijenili, a sasvim je moguće da je informacije o tome dobio od nekog iz kruga partizanskih simpatizera u Gračanici i okolini – među kojima je bilo dosta poštenih ljudi, koji nisu bili ideološki opterećeni i koji su razumjeli stvarnu situaciju na gračaničkom području, ali i Pjanićeve motive, ugled, pa i određene zasluge u dotadašnjem periodu. I tako, upravo u vrijeme dok su neki drugi partijski radnici u Bosanskoj Krajini uspjeli pregovorima pridobiti popularnog narodnog komandanta i vođu “zelenog kadra” Husku Miljkovića da prijeđe na stranu NOP-a, takvo nešto je u slučaju Ibrahima Pjanića onemogućeno zbog ljudi poput Glige Mandića, jednog od partijskih tvrdolinijaša i zagovornika beskompromisne borbe i revolucionarnog nasilja.³⁹ To je imalo duboke, sudbonosne

Srebrenik. Pošto su SS-ovci izbili na greben Majevice, 16. i 36. divizija NOVJ se povlače ka Birču, a za njima je uskoro krenula i glavina 38. NOU divizije, dok se 18. hrvatska brigada, koja se zatekla u Posavini, zajedno sa Posavsko-trebovskim partizanskim odredom povukla na lijevu obalu Bosne. Tuzlanski partizanski odred je u ovoj ofanzivi razbijen, a njegovi su se ostaci narednih mjeseci skrivali u okolini Srebrenika, a potom Smoluce, gdje je Odred obnovljen tokom rane jeseni – dobrim dijelom prebjecima iz 13. SS divizije, u vrijeme krize i osipanja ljudstva u toj jedinici.

39 Kao ilustraciju možemo navesti Mandićev ultimatum posadi i stanovništvu Tuzle pred partizanski napad na grad, početkom oktobra 1943. godine, u kome se između ostalog kaže: “...izdajemo naređenje našim jedinicama da bezobzirno uništavaju svakoga ko bude pružao otpor i da počnu sa uništavanjem i paljenjem kako vojnih objekata, tako i čitavog grada. Kada naše jedinice ovlađaju gradom uz borbu, tada neće važiti naš stav prema domobranskoj vojsci i legiji, već će svaki onaj ko do tog časa ne bude položio oružje biti

i izuzetno teške posljedice po narod ovoga kraja u posljednjoj godini rata i njegovoj završnici.⁴⁰

U međuvremenu, umiješale su se ustaše; njima vjerovatno nisu ostali nepoznati Pjanićevi kontakti s partizanima, ali su u općem pokušaju učvršćivanja svojih poljuljanih pozicija u Bosni i Hercegovini poduzeli mjere da – nakon što im to nije uspjelo sa Huskom Miljkovićem – pridobiju Pjanića na svoju stranu. To im je naposljetku i pošlo za rukom, dodjelom oficirskog čina po specijalnoj odredbi, odlikovanja i vojne pomoći.

Ipak, i kao ustaški časnik, zapovjednik XXV. djelatne bojne, Pjanić je po treći put ostvario kontakt s pristašama NOP-a i članovima ilegalne ćelije KPJ u Gračanici, u kasno ljeto 1944. godine. Ovaj put

smatran kao okupator i prema njemu će se najnemilosrdnije postupiti” (JAHIĆ, 1995: 83; TIHIĆ, 1996: 54;). Isto tako, iz stožera Domdo pukovnije Tuzla 1. oktobra 1943. je upućeno pismo u partizanski Operativni štab (na čelu kojeg se nalazio Mandić), u kome se traži zakazivanje sastanka radi dogovora o što lakšem zauzimanju Tuzle, kako bi se izbjegle veće žrtve, ali Mandić je to odbio, grubo odgovarajući pismom u kome ističe kako žrtve jesu uzaludne, “*ali samo sa vaše strane, jer žrtve koje daju borci naših jedinica vode ka oslobođenju naših naroda ispod jarma fašističko-švabskog okupatora*”, malo dalje nastavljaajući: “*Tuzla mora pasti – glasi naređenje koje smo izdali našim jedinicama. Taj uzvišeni zadatak naše svete Narodnooslobodilačke borbe naši će borci izvršiti i po cijenu najvećih žrtava. Svaki otpor biće nemilosrdno skršen bez obzira od koga dolazio*” (ZNOR, IV/18, dok. 178 i 5).

40 Da je Pjanić sa svojim ljudima prešao na stranu NOP-a, bilo bi vjerovatno daleko manje Gračanlija koji su od komunista ubijeni na masovnim stratištima u Sloveniji ili tzv. marševima smrti, u maju, junu i julu 1945. godine – premda bi sigurno bilo i komunističkih “čistki” među njegovim ljudstvom nakon prelaska u partizane, koje možda ni sam ne bi preživio. To se, inače, desilo i u jedinicama Unske operativne grupe NOVJ, formirane od milicije Huske Miljkovića – koji je i sam pod misterioznim okolnostima ubijen nekoliko sedmica nakon prelaska partizanima. O Huskinoj miliciji i okolnostima njegove smrti: MIDŽIĆ, 2011: 189-222.

se to desilo na inicijativu antifašistički i demokratski opredijeljenih građana, prištaša NOP-a, a uključili su se i članovi ilegalne ćelije KPJ u Gračanici. Prema sjećanju Mustafe Ustavdića, jednog od njih, ideja je došla od dr. Mustafe Kamarića, advokata i zamjenika gradonačelnika Gračanice, koji je zajedno sa Adilom Kadićem i još nekim građanima ideju iznio sekretaru partijske ćelije, Emilu Zubanoviću, a ovaj ju je – konsultiravši se sa ostatkom partijske ćelije – i prihvatio. Budući da je bio Ramazan, Kamarić i Kadić su predložili da se u trgovačkoj radnji Ibrahimage Širbegovića organizira iftar, na koji bi se pozvao Pjanić sa ostalim časnicima bojne, a na iftaru bi se, nevezano, razgovor poveo i o stanju na frontovima, koje se razvijalo nepovoljno po sile Osovine, te bi se potom Pjaniću predložilo da prijeđe na stranu NOP-a, *“dok još nije kasno i da se smanje žrtve u daljoj međusobnoj borbi”*. Međutim, tvrdi Ustavdić, *“ideja o eventualnom prelasku pomenute bojne na stranu NOP-a je glatko odbijena, posebno od Pjaninih oficira Dozić Jusufa, Bojić Čašifa i jednog po imenu “Hafiz”. prema pričanju Kamarić Mustafe, čak su i priprijetili (otkud ta ideja bez obzira što se front približavao njemačkim granicama).”* (ZZG, inv. br. 102).⁴¹ Među-

41 Ustavdić navodi da se spomenuti događaj zbilo “juna ili jula 1944. godine (u to vrijeme je bio muslimanski post Ramazan)”. Međutim, ramazan 1944. godine (1363. hidžretske) je započeo u nedjelju, 20. augusta 1944. godine i trajao je do ponedjeljka, 18. septembra. U tom smislu, potrebno je korigirati pogrešnu dataciju u citiranom memoarskom zapisu. Još jednom napominjemo – takva vrsta pogreški nije rijetkost kada su u pitanju usmeni ili memoarski historijski izvori. Držimo da se to najvjerovatnije zbilo tokom prve polovice septembra, nakon što je Tito objavio poziv pripadnicima okupatorskih i “kolaboracionističkih” jedinica da prebjegavaju partizanima (ZNOR, II/13, dok. 477).

■ IBRAHIM PJANIĆ U ČASNIČKOJ ODORI

tim, neki kasniji partijski izvještaji spominju da Pjanić nije tek tako kategorički odbio prijedlog, nego je postavljao određene uvjete – da ostane zapovjednik svoje jedinice i nakon prelaska partizanima i sl., što je također dovelo do neuspjeha pregovora (HAMZIĆ, 2007: 72, prema izvještaju Sreskog komiteta KPJ Gračanica od 20. IX. 1948. – ATK, f. SKKPJ Gračanica, 7325/2).

Viši komunistički organi su ovakav stav partijske organizacije u Gračanici i njeno učešće u pregovorima ponovo ocijenili izrazito negativno, te ga iskoristili kao povod za raspuštanje partijske ćelije u ovom gradu. Par sedmica nakon pregovora, Gračanicu su u dva navrata zauzele jedinice 38. divizije NOVJ, odnosno 18. hrvatska brigada, sa kojom je bio i divizijski komesar Vladimir Rolović. On je odmah uputio izvještaj Oblasnom komitetu KPJ za istočnu Bosnu, u kojem je par-

tijsku organizaciju ocijenio izrazito negativno, naglasivši, između ostalog, da su *“puni oportunizma i legijskog shvatanja”*, te spremni *“na pregovore i popuštanja pred neprijateljem svake vrste. Iz njihovog stava vidi se da zeleni kadar ne smatraju nekim neprijateljem”*. Rolović je dodao i sljedeću primjedbu: *“Istina građanstvo i tamošnji zeleni kadar skloni su pregovorima i raznim kombinacijama, ali je to sve puno špekulacije. Njih će biti najbolje... ako prethodno ne prestanu sa špekulacijama”* (cit. prema: TIHIĆ – HAMZIĆ, 1988: 259-260 = HAMZIĆ, 2007: 75). Rolović je namjerno izostavio šta bi to trebalo uraditi sa građaničkim “špekulantima”, ali bilo je sasvim jasno: ono što su komunisti, odnosno njihovi već formirani represivni organi i službe (poput zloglasne OZN-e) provodili u mjestima i područjima pod partizanskom kontrolom. Prijemom Rolovićevog pisma, u Oblasnom komitetu su odlučili da raspuste partijsku ćeliju u Gračanici, a njezini su članovi upućeni u partizanske jedinice, pa čak i isključeni iz članstva u KPJ.⁴²

42 U međuvremenu, navodi u svom sjećanju Mustafa Ustavdić, u vrijeme boravka 18. hrvatske brigade u Gračanici, njezin se komandant Franjo Herljević sastao u zgradi Kotarske oblasti sa grupom građana, te je zajedno s njima ponovo sročio jedno pismo upućeno Ibrahimu Pjaniću, s pozivom da prekine borbu i pristupi partizanima. Ustavdića je pozvao Mustafa Kamarić, upravo u vrijeme protunapada oružanih snaga NDH i jedinica 13. SS divizije na Gračanicu, ispričavši mu okolnosti sastavljanja i sadržaj pisma, te da je odlučeno da to pismo Pjaniću uruči on kao zamjenik gradonačelnika. *“Zatim mi je dao to pismo”,* nastavlja Ustavdić, *“sa napomenom da ga on ne smije uručiti, već da ja to učinim kako znam i umijem. Pismo je bilo adresirano na komandanta ustaške bojne, s potpisom grupe građana. Ja sam to pismo uzeo od Mustafe i pošto pucnjava nije prestajala, hitno sam se vratio kući. Kad sam došao kući, pismo sam dao majci koja ga je odmah stavila u njedra. Međutim, kada je primijetila da Nijemci već ulaze u dvorište, ona je to pismo bacila u peć. Kada su Nijemci sa Esesovcima otišli, upitao*

12. ODNOSI SA ČETNICIMA I PISMO MUSTAFE MULALIĆA

U svom izvješčaju u kojem Ibrahima Pjanića označava kao “organizatora zele-nog kadra”, Džemal Bijedić je naveo da on održava vezu i sa trebavskim četničkim vođom popom Savom Božićem, *“s kojim je prije izvjesnog vremena imao i sastanak”*, dodavši kako *“za sada nema još vidnih znakovara saradnje između zelenog kadra i četnika, ali ni ta saradnja nije isključena ukoliko dođe do akcije protiv zelenog kadra”*. Svakako, ti su kontakti i pregovori između Ibrahima Pjanića i popa Save Božića bili na tragu ranijih sporazumijevanja o primirju, iz ljeta 1942. godine, odnosno pokušaja da se izbjegnu međusobni sukobi i krvoprolića, te održi ravnoteža snaga. Međutim, u jesen 1943. godine dešava se generalna promjena taktike četničkog pokreta Draže Mihailovića prema Bošnjacima. Suočeni sa sve većim rastom ugleda i pozicija NOP-a, kao i porazima koje su mu partizani nanosili, ali i shvativši da Bošnjake ne mogu fizički likvidirati, četnici su se okrenuli politici – pridobijanja Bošnjaka. U tom smislu, četnički je vođa Draža Mihailović uputio i jedan proglas (DEDIJEV – MILETIĆ, 1990: 372-373), prošireno je propagandno djelovanje nekih predratnih bošnjačkih političara prosrpske orijentacije, a u nekim su dijelovima Bosne i Hercegovine stvoreni i manji bošnjački milicijski odredi koji su nosili četnička obilježja. Navodno su, prema E. Tihiću i O. Hamziću (1988:

sam majku gdje je to pismo, ona mi je odgovorila da ga je bacila u vatru u trenutku kada je ugledala Nijemce. Ovaj slučaj ne mogu prežaliti, jer je sadržina tog pisma bila ista ili slična sadržini onog razgovora s Pjanom koji su okarakterisani kao oportunizam i partijska organizacija na osnovu toga raspuštena”, zaključuje Ustavdić (ZZG, inv. br. 102).

238), i "zelenokadrovci" u Gornjoj Međici kod Gradačaca stavili četničke kokarde na kape. Ipak, bilo je to samo taktiziranje i sa jedne i sa druge strane.

Tada je svoju aktivnost pojačao i Mustafa Mulalić, koji je rat dočekao u Beogradu, a kasnije je otišao na Ravnu Goru, priključivši se političkom dijelu Mihailovićevog štaba. U tom svojstvu, Mulalić je uputio više proglašenja i pisama svojim predratnim istomišljenicima i poznanicima, ali i uglednijim Bošnjacima uopće. Jedno je njegovo pismo, od 6. marta 1944. godine, adresirano i na Ibrahima Pjanića, "komandanta Legije Soko".

"Glas o tvojim junačkim podvizima kao i o ispravnom držanju gračaničkih Muslimana naših istomišljenika", piše Mulalić, "dopre je do Vrhovne Komande Jugoslovenske vojske i Ministra Vojnog đenerala Draže Mihailovića, kod koga se i ja nalazim da mu pomognem u njegovom plemenitom zalaganju za bratski sporazum između Srba i Muslimana. Ponosan tvojim uspjesima i srećan što si uspeo da očuvaš naše prijateljske i idejne veze u tom pitomom kraju, hitam da te pozdravim, a preko tebe i ostale prijatelje, naročito Mustafu Pirića iz Zelinje, Muju Buljubašića, Murata Kurtovića i Aliju Kušakovića iz Grapske, Huseina Čurića iz Lukavice i Jusufa Mustafića iz Klokotnice. Sve vas uveravam da ste na dobrom putu i da će vaše žrtve biti zalag spas i opstanka svih ispravnih i čestitih muslimana kao i islamskog napretka u budućoj Jugoslaviji. Kaži svim muslimanima da đeneral Draža Mihailović u ime Njegovog Veličanstva Kralja želi samo iskren bratski sporazum sa nama Muslimanima, osnovan na principima naše narodne etike, naše stare bese, čojstva i junaštva i rešenje svih naših političkih, socijalnih, kul-

turnih i privrednih problema na osnovima bratske uzajamnosti. On nam pruža ruku, treba da je prihvatimo u punoj svesnosti da je on-u ovoj našoj opštoj tragediji-jedini faktor i garancija mira, poretka i državno-sti. Sve druge propagande odbacujte jer nas zavode u novu i definitivnu propast. Englesko pomaganje partizana ima značaj komunističkog uništavanja. Ko ima zdrav razum lako će prosuditi. Jugoslavija samo kao Kraljevina može da bude i naša i međunarodna stvarnost. Samo takav poredak može nama da jamči za opstanak Islama. Neka se naši muslimani ne zavaravaju iluzijama koje stvara Titova propaganda jer partizanstvo odvodi u komunistički poredak a ovaj u očitu propast Islama. Čuvaj muslimane da i u ovoj prilici ne pogreše, jer razbijenoj čaši nema leka. Poselami sve i izrazi svima moje vjerovanje da ćemo se-inšalah-uskoro videti u slobodi. Javiću ti se pismom u prvoj prilici a ti mene izvesti sve što znaš i nasilničkom odvođenju muslimanskih devojaka u komunističke logore. Tebi želim junačku sreću." (VAB, f. ČDM, k. 15, br. reg 36/1).

Ovo pismo je vjerovatno i dospjelo do Pjanića, ali nam nije poznata njegova reakcija i eventualni odgovor Mulaliću. Pjanićev odnos prema četnicima se nije bitno mijenjao sve do konca rata, kao ni ostalih bošnjačkih časnika, dočasnika i vojnika sa ovoga područja, bilo pripadnika domobranskih dobrovoljačkih jedinica, tj. bosanskih planinaca, bilo onih u kasnijoj Pjanićevoj ustaškoj bojni. Primirje s četnicima je ostalo i dalje na snazi, uprkos incidentima koji su se s vremena na vrijeme javljali, službeni kontakti su održavani, stanovništvo s četničke teritorije je radi trgovine dolazilo u Gračanicu, a i ovdajši su se ljudi kretali četničkom teritorijom, uz

odgovarajuće propusnice. U slučaju partizanskih napada, bilo je možda i izvjesne koordinacije u borbenom djelovanju. Ipak, stav ovdašnjih Bošnjaka prema četnicima ponajbolje ilustrira jedan slučaj iz aprila 1944. godine, kada su trebavski četnici, zajedno sa izaslanikom iz štaba Draže Mihailovića, organizirali u Lukavici sastanak uglednijih ljudi, na koji su pozvali i predstavnike Bosanskih planinaca iz Gračanice, zapovjednika IX. bojne nadsatnika Efendića i zapovjednika 1. satnije, narednika Abdurahmana Kapetanovića. Sastanak je otvorio mjesni imam hfz. Mehmed ef. Devedžić, pozvavši prisutne da se sa “našim komšijama” uključe u borbu protiv komunista, “jer nam to i vjera nalaže”. Kapetanović je, međutim, odmah uzeo riječ i podsjetio prisutne na sva zla koja su četnici počinili nad muslimanima u istočnoj Bosni, naglasivši da se muslimani s tim nikako ne mogu pomiriti, te je – kako to jedan očevidac veli – uputio “najpogrdnije riječi prisutnim četnicima”, nakon čega je i sastanak propao (HAMZIĆ – DJEDOVIĆ, 2008: 118).

13. IBRAHIM PJANIĆ KAO ČASNIK USTAŠKE VOJNICE

Uspješnom ofanzivom 13. SS divizije i protjerivanjem partizana iz sjeveroistočne Bosne stvoreni su uvjeti za konsolidaciju civilnih vlasti i vojnih jedinica NDH na ovome području. U tom smislu, Domdo bojna “Bosanski planinci” prerašta u 10. posadni zdrug, u kojem je i njena IX. gračanička bojna zadržala formacijsku oznaku i strukturu. Stabilizacijom prilika i otklanjanjem partizanske opasnosti, stvoreni su i uvjeti za ustroj i popunu svih njezinih satnija. Za razliku od neka-

dašnje Domdo bojne Gračanica, IX. bojna 10. posadnog zdruga je imala pet stražarnih satnija: 1. u Gračanici, 2. u Sjenini, 3. u Sokolu, 4. u Lukavici i 5. u Srnicama.⁴³ Vjerojatno je Ibrahim Pjanić zadržao zapovjedničko mjesto u satniji u Sokolu. U ljeto 1944. godine, međutim, na ovom se prostoru formira i jedan ustaški zdrug (brigada) – XII. stajaći djelatni zdrug, koji je obuhvatio nekoliko bojni na prostoru od Bosanskog Šamca preko Tuzle pa sve do Kladnja. U okviru tog zdruga je bila i XXV. djelatna bojna, sa stožerom u Gračanici, na čelu koje će se naći Ibrahim Pjanić.

Okolnosti ustroja i formiranja ove bojne, te imenovanje Pjanića za njezinog zapovjednika još uvijek nisu rasvijetljene. U dosadašnjoj literaturi, mahom na temelju usmenih i memoarskih izvora (poput Ustavdićeva sjećanja), smatralo se da je dio tzv. “zelenog kadra” – i to onaj dio iz Sokola, pod Pjanićevom komandom – negdje “tokom aprila ili maja” jednostavno prešao u okvir Ustaške vojnice, a njegovo je ljudstvo obuklo ustaške uniforme i stavilo ustaška znakovlja (TIHIĆ – HAMZIĆ, 1988: 240; TIHIĆ, 1996: 55). Gračanička XXV. djelatna bojna se prvi put spominje u julu 1944. godine, a upravo je u tom mjesecu i sam Pjanić primljen u Ustašku vojnici.⁴⁴ Naime, Ibrahim Pjanić je 14. jula 1944. godine imenovan za satnika u Ustaš-

43 Područje Orahovice, Miričine i dalje prema Ljenobudu i Dobošnici pokrivala je IV. bojna. Detaljnije o strukturi 10. posadnog zdruga: VAB, f. NDH, k. 60, reg. br. 32-2.

44 Sama XXV. bojna Ustaške vojnice se i ranije spominje, u različitim dijelovima NDH (1942. godine – Bijeljina, 1943. – Ljubuški), ali ova u Gračanici najvjerojatnije nema izravan kontinuitet s njom (ili njima), nego se radilo o ustroju nove jedinice koja je dobila brojnu oznaku ranije, u međuvremenu raspuštene bojne.

koj vojnici, na osnovu zakonske mogućnosti koja je predviđala da se promaknuće za ratne i borbene zasluge odredbom Poglavnika može izvršiti neovisno od prethodnog čina i vremena službovanja. Tako je i Pjanić, kao običan *ustaša* (član Ustaškog pokreta) dobio čin satnika (kape-tan), odredbom Poglavnika NDH dr. Ante Pavelića (br. U.V. 579/44).⁴⁵ Prema nekim usmenim kazivanjima, odnosno popularnoj narodnoj priči – Pjanić je prethodno bio pozvan u Zagreb, gdje je kao hrabar borac i zapovjednik bio primljen s velikim počastima od visokih vojnih dužnosnika, a tu je načelno i dogovoreno njegovo pristupanje Ustaškoj vojnici i angažman u formiranju jedne ustaške jedinice u Gračanici, za koju će biti osigurano naoružanje, streljivo, uniforme i opskrba.

Kao novoimenovani satnik Ustaške vojnice, Ibrahim Pjanić se odmah uključio u ustroj XXV. djelatne bojne, jedne od četiri bojne novouspostavljenog 12. stajaćeg djelatnog zdruga Ustaške vojnice, sa stožerom u Tuzli.⁴⁶ Zdrug je obuhvatio još i XIV. djelatnu bojnu u Lukavcu, XXXVI. vitešku počastnu bojnu u Kladnju,

45 Odredba je sačuvana u službenom prijepisu kojeg je Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Sarajevu dostavilo Opućnostvo Uprave državne bezbednosti (UDB-a) za srez gračanički (pov. br. 138, od 10. VII. 1947.), zajedno s prijepisima dva primjera "kratka opisa djela" koji su kopirani iz prijedloga za Pjanićevo odlikovanje, te Pjanićevim ličnim opisom. Dokumente je potpisao tadašnji šef opunomoćstva UDB-e u Gračanici, Drago Radmanović – inače otac sadašnjeg predsjedavajućeg Predsjedništva Bosne i Hercegovine, Nebojše Radmanovića. Oni su priloženi uz odluku Zemaljske komisije kojom se Pjanić proglašava "zločincem" (AJ, f. 110. j.o. 24315).

46 Postoji vjerovatnoća da je Pjanić još od aprila zapovijedao sa nekom pripremnom ustaškom jedinicom, koja je naknadno uključena u sastav XXV. bojne, koja je u međuvremenu oformljena oko stožera na čijem se čelu u početku nalazio satnik Toromanović.

te XXXIX. djelatnu bojnu u Bosanskom Šamcu. Formiranje ovog zdruga, pa tako i gračaničke XXV. bojne valja promatrati u nešto širem kontekstu. Naime, prva polovica 1944. godine je razdoblje duboke krize u koju je NDH zapala (opća nepovoljna situacija po sile Osovine, slabljenje vojne pozicije NDH, uskoro i afera Vokić-Lorković i pokušaj rušenja ustaškog režima itd.), ali i potpunog produbljenja jaza između ustaškog režima i Bošnjaka, osobito nakon sastanka predsjednika vlade NDH sa najuglednijim predstavnicima bošnjačkih društava u Sarajevu, koncem aprila 1944., i Promemorije koja je vlastima NDH tom prilikom predata (REDŽIĆ, 1998: 190 i d.). Istovremeno, zapovjedništvo 13. SS divizije je, nakon protjerivanja partizana, u sjeveroistočnoj Bosni organiziralo vlastitu sigurnosnu zonu, u kojoj je *de facto* zavelo okupacionu upravu i suspendiralo suverenitet NDH, što je izazvalo buru protesta ustaških predstavnika. Stoga se formiranje, ustroj i popunjavanje ustaških bojni na području sjeveroistočne Bosne, objedinjenih u 12. stajaći djelatni zdrug, može promatrati i kao pokušaj jačanja pozicija NDH i ustaškog režima u ovom dijelu Bosne, ali istovremeno i kao korak u povećanju vojnih efektivna, budući da su se domobranske dobrovoljačke jedinice na teritorijalnoj osnovi pokazale nedovoljno učinkovitim.

Ibrahim Pjanić u samom početku nije bio zapovjednik XXV. bojne – naime, još sredinom augusta u tom svojstvu se spominje satnik Sulejman Toromanović (AJ, f. 110. j.o. 24315) – inače agronom u civilu, rodnom iz Bosanskog Novog. Kasnije na čelo bojne ipak dolazi Pjanić. Njegov pobočnik (adutant) je postao natporučnik Čašif Bojić (također u civilu agronom), a od časnika u

stožeru su još bili i poručnik Jusuf Đozić, te izvjesni Hafiz Delić.⁴⁷ Sva trojica su bili ljudi sa strane. Svakako, detaljnijim proučavanjem arhivske građe, prije svega u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i Vojnom arhivu u Beogradu, kao i potragom za još uvijek živim svjedocima (kojih je, nažalost, svakim danom sve manje) – mogli bismo dobiti neke detaljnije i pouzdanije podatke o osnivanju i ustrojavanju ove vojne jedinice.

Gračanički su komunisti nakon rata ovu bojnu nastojali predstaviti u što je moguće gore svetlu. Tako, na primjer, Mustafa Ustavdić tvrdi kako je u vrijeme formiranja bojne stvoren *“takav odnos nepovjerenja prema ljudima koji žive u gradu. Često se mogla čuti riječ, vi građani, vi ste svi partizani. Tko vam može vjerovati i slično”*, a malo dalje dodaje kako su u tu bojnu ušli *“u većoj mjeri ljudi koji su bili pripravnici i rođenog oca ubiti, jednom riječju ološ”* (ZZG, inv. br. 102). Adem Osmanbegović je u svojoj izjavi iz 1987. bio još radikalniji: *“Mi smo računali sa Pjanom, da možemo na njega djelovati jer on je nas i prije slušao, jer on je bio seljak, a mi smo bili školovani ljudi. On je dobro slušao i u to vrijeme nije pravio nikakve gluposti. Šta je njega srušilo? Počeše mu iz Zagreba davati značaj, a seljaku dajte značaj... i stvorili ste od njega... On je praktično bio nepismen čovjek”* (HAMZIĆ, 2007: 72). Ovakve izjave

47 Navodno je dotični bio uistinu hafiz, “u civilu”, i po tome je dobio nadimak kojim su ga svi oslovljavali. Ibrahim Đozić je prema nekim kazivanjima bio iz Kozluka, a po drugim iz Srebrenice – mogao je biti istovjetan sa Jusufom Đozićem, sinom Jusufa, koji je bio “hrabar i odvažan borac, branitelj bošnjačkog naroda Srebrenice od četničkih pokolja u Drugom svjetskom ratu. Po herojstvu i junaštvu bio je nadaleko čuven” (Đozić, 2008: 104); on je nakon rata emigrirao u Libanon, gdje je dugo godina kasnije i umro.

(prožete šovinizmom) izrazito su tendenciozne i nemaju uporišta u realnosti.

Moramo naglasiti da je potpuno pogrešno XXV. djelatnu bojnu u Gračanici vezati isključivo za Soko, a njen ustroj za navodni prelazak bosanskih planinaca iz ovog sela u ustaše. Prema Iskazu postrojbi II. zbornog područja od 15. augusta 1944. godine (VAB, f. NDH, k. 60, br. reg. 32-2), XXV. djelatna bojna se sastojala od pet satnija i svih pet ih je bilo stacionirano u Gračanici, dok je u Sokolu i dalje postojala 3. stražarna satnija 10. posadnog zdruga (tj. Bosanskih planinaca). Međusobnog nepovjerenja, pa i sukoba jeste bilo, ali oni su bili izraženi na političkoj liniji, a ne na liniji selo-grad. I u samom selu, konkretno Sokolu – postojao je otpor prelasku dijela ljudstva iz bosanskih planinaca u ustaše, navodno je dolazilo i do sukoba i fizičkih obračuna između pristalica ove dvije struje, u kojima je bilo i smrtno stradalih. Izgleda da jedan dio ovdašnjih ljudi nije htio da se veže za NDH – da li iz nepovjerenja u ishod rata povoljan po tu državnu tvorevinu ili zbog naklonjenosti autonomističkoj struji, nije poznato. U svakom slučaju, i taj aspekt vrijedi u budućnosti detaljnije istražiti.

Što se tiče samog Pjanića, on niti je bio “nepismen”, niti se u svom djelovanju oslanjao isključivo na ljude sa sela. Naprotiv, bilo je među takvima dosta ljudi iz grada – poslijeratni komunistički izvori su, tako, kao jednog od “glavnih Pjaninih saradnika” označavali Bešču Salihefendića (koji je zbog toga i pogubljen), a kao jedan od organizatora Pjanićeve bojne spominje se i Hifzaga Hifziefendić,⁴⁸ predratni grača-

48 ATK, fond SNO Gračanica, Odsjek unutrašnjih poslova – Komisija za utvrđivanje zločina okupatora

nički gradonačelnik i jedan od najuglednijih i društveno najistaknutijih ljudi u gradu. Osim toga, sam Pjanić je, ostalo je upamćeno, često posjećivao uglednije, starije i pobožnije ljude, pa i "učevnije" žene u Gračanici, razgovarajući i savjetujući se s njima.

Zbog svega toga, Pjanićeva bojna je faktički bila ustaška po imenu, odorama i znakovlju, ali je po svom djelovanju u biti i dalje predstavljala jednu bošnjačku teritorijalnu jedinicu. "*U odnosu na ranije stanje*", primjećuje Omer Hamzić, "*bila je to mnogo bolje naoružana i obučena vojnička formacija, čije je ljudstvo bukvalno stavljeno u poziciju da brani svoje kuće i svoje porodice od sve jačeg pritiska partizanskih formacija*" (2007: 71). Uistinu, Pjanićeva bojna je pružala žestok otpor partizanima u borbama tokom jeseni 1944. i početkom 1945. godine, vrlo često protiv znatno nadmoćnijeg protivnika.

U augustu 1944., satnije XXV djelatne bojne su vjerovatno još uvijek bile u fazi popune i obuke; nalazile su se u Gračanici, a povremeno angažirane i na osiguranju pruge između Doboja i Dervente. Od septembra 1944. godine, međutim, bivaju uključene u žestoke borbe protiv glavnine snaga 38. divizije NOVJ (18. hrvatska, 17. majevička i 21. tuzlanska brigada NOVJ, te Tuzlanski partizanski odred), koje su, preuzevši inicijativu u sjeveroistočnoj Bosni, napadali šire gračaničko područje.

i njegovih pomagača, *nesređena grada*: MNO Gračanica – Unutrašnji otek, Popis lica koja su sarađivala s okupatorom, pov. br. 48/46, 18. V. 1946.; Sud narodne časti Tuzla, br. 27/45, Presuda u predmetu protiv Hifzage Hifziefendića. Ovom prilikom želim izraziti zahvalnost direktoru dr. sc. Izetu Šabotiću i osoblju Arhiva Tuzlanskog kantona na omogućavanju pristupa gradi.

U to vrijeme, 13. SS divizija se povukla na liniju Brčko – Bijeljina, zahvaćena ozbiljnom krizom i valom dezerterstava. Snage NOVJ su 17. septembra uspjele zauzeti Tuzlu, čime je nanesen novi težak udarac vlastima NDH. Tuzla je postala regionalno uporište NOP-a i NOVJ, sjedište brojnih ustanova i komandi, te ishodište partizanskih napada na gračanički kraj. Zajedno sa bosanskim planincima, te manjim jedinicama 13. SS divizije, koje su u Gračanicu dolazile kao pojačanja, Pjanićeva se bojna uglavnom uspješno odupirala. Organizirajući odbranu iz više čvrsto građenih objekata u gradu, uspijevali su zaustaviti partizanske napade i primorati ih na uzmicanje, a nešto kasnije uspijevaju urediti rovove i zemljane bunkere na više dominantnih kota, od Drafnića preko Hurijsa do Straževca i Vuknića, sa isturenim položajima prema Lohinji i Orahovici. Na toj crti su 17. novembra uspjeli zaustaviti i odbiti napad Tuzlanskog NOP odreda, što je bio i zadnji partizanski napad na Gračanicu u 1944. godini. Pored uspješne odbrane, Pjanićevi borci su izvodili i napade: 1. oktobra su tako ostvarili prodor sve do Orahovice, Falešića i Moranjaka, sukobivši se sa znatno jačim snagama 18. hrvatske i 21. tuzlanske brigade, a također i na područje Puračića i Lukavca, u saradnji sa III. i V. bojnom 10. posadnog zdruga (bosanskih planinaca).⁴⁹ Ove su se dvije bojne, iz Puračića i Miričine, pod pritiskom partizana, kasnije povukle prema Gračanici, zajedno sa XIV. djelatnom bojnom. Sve tri su bile znatno oslabljene dotadašnjim gubicima

49 O svim ovim borbama: ZNOR, IV/29, dok. 109, 130, 131 i 132, IV/ 30, dok. 6, 16 i 20.

i još više osipanjem ljudstva i prebjegavanjem u redove neprijatelja.⁵⁰

Početkom decembra 1944. godine došlo je do reorganizacije oružanih snaga NDH, tj. do spajanja Domobranstva i Ustaške vojnice u jedinstvene Hrvatske oružane snage. Dotadašnji 10. posadni zdrug je preimenovan u 3. gorski zdrug "Bosanski planinci",⁵¹ te je sa 12. stajaćim djelatnim zdrugom objedinjen u 12. hrvatsku diviziju. Unutar 12. stajaćeg djelatnog zdruha došli je do preimenovanja pojedinih bojni, te je i Pjanićeva XXV. djelatna bojna preimenovana u IV. bojnu. Stožeri oba zdruha i same divizije nalazili su se u početku u Brčkom (ZNOR, IV/31, dok. 161), ali je zapovjedništvo 3. gorskog zdruha potom premješteno u Gračanicu.

14. "ŠTA HOĆE ŠAKA ŠOKACA DA NAM DIRIGUJE I SA NAMA UPRAVLJA..."

Koncem 1944. godine, dužnost upravitelja kotarske oblasti je preuzeo Ratimir Gadža, koji se nakon ranjavanja u borbi i oporavka vratio u Gračanicu. O stanju u ovome gradu i na području kotara izvjestio je 4. januara 1945. godine Ministarstvo unutarnjih poslova NDH, te zapovjedništvo Ustaške vojnice.⁵² U tom izvještaju,

50 Tako su, na primjer, tri od ukupno četiri satnije V. bojne bosanskih planinaca iz Miričine prebjegli partizanima i stupili u Tuzlanski partizanski odred (koji je, inače, po svom boračkom sastavu i zapovjednom kadru već bio dominantno bošnjački).

51 Stožer 3. gorskog zdruha "Bosanski planinci" se nalazio u Brčkom, ostaci I., II., VI. i VII. bojne su se nalazili na području Zvornik – Janja, III. bojna na prostoru Puračić – Lukavac, IV. i IX. bojna na području Gračаницe, V. bojna oko Miričine, VIII. bojna u Čeliću, a X. u Gradačcu (ZNOR, IV/31, dok. 161, nap. 7).

52 Izvještaj se nalazi u Arhivu Historijskog muzeja u Sarajevu (fond UNS-e, III/93), a pronašao ga je i

istaknuo je da je kao rođeni Gračanlija, te ustaški povjerenik za Gračanicu 1941. godine, imenovan na tu dužnost ne bi li povratio ugled režimu i uopće hrvatskoj državi. Stanje koje je zatekao u kotaru bilo je "zaprepašćujuće i katastrofalno", kotarska uprava je bila potpuno izgubila autoritet, a "narod uobće nije poštovao vlast Nezavisne države Hrvatske". Gadža je "kao sin toga kraja" odmah održao nekoliko sastanaka sa činovništvom, građanstvom i seljacima, kako bi bar donekle "povratio vjeru i pouzdanje naroda u državu", a zatim je počeo sa sprovođenjem različitih mjera ne bi li obnovio organe državne uprave, te suzbio sveopće bezakonje i rasulo. U svemu tome, vjerovatno je očekivao podršku od satnika Ibrahima Pjanića, zapovjednika bojne i logornika, čovjeka sa kojim je, kako ističe u izvještaju, imao saradnju još od 1941. godine, kada je Pjanić "na svaki moj poziv dolazio u Gračanicu i pomagao moj rad, kao ustaškog povjerenika i branioca Gračаницe u kolovozu 1941., za vrijeme početka pobuna četničko-komunističkih". Međutim, ta podrška je izostala, a Gadža je ušao i u sukob s Pjanićem, protiv kojeg u izvještaju iznosi više pritužbi.

Neposredan povod za njihov sukob je bilo Pjanićevo protivljenje premještanju doktorice Jolande Raušić, koja je prema odluci Ministarstva zdravstva, trebala da ode iz Gračаницe u Donji Vakuf. "Ja sam bio za to, dok je to pomenuti zapovjednik pričio", navodi u izvještaju Gadža. "Ja sam bio za taj premještaj s razloga toga što sam vidio da ona kao židovka svojom židovskom lukavošću pridobija ljude iz XXV ustaške bojne,

obradio dr. Omer Hamzić, ljubazno mi ustupivši svoj rukopis, na čemu mu se ovom prilikom posebno zahvaljujem.

t.j. časnike, koji su uglavnom sastavljeni od seljaka Gračaničkog kotara, te preko njih provodi svoje zakulisne namjere i ostalo". Inače, dr. Jolanda Raušić ili Rauhnic, kako se u nekim dokumentima spominje, u Gračanicu je stigla sa skupinom židovskih ljekara koncem 1942. godine, među kojima je bio i prethodno spominjani dr. Schmukler. Pjanić joj je, po nekim kazivanjima, bio posebno naklonjen, što joj je u više prilika spasilo život.⁵³ Gadža dalje navodi da je Pjanić, nakon odluke o privremenom oduzimanju radio-aparata od građana, uključujući i vojna lica, intervenirao da se radio-aparati vrate dvanaestorici njih, uključujući i pravoslavku Milenu Milisavljević – što je, navodno, izazvalo negodovanje kod ostalih građana, koji su se pitali kako to jedna Srkinja može biti pouzdanija od ostalih pedesetak katolika i muslimana, pretplatnika radio-aparata. *"Ja sam rekao, da sam u tome bespomoćan, jer tu je odluku donio vitez Pjanić, koji je ujedno i logornik"* – zaključuje Gadža.⁵⁴

U izvještaju se iznosi i niz pritužbi na ponašanje ostalih časnika u zapovjedništvu XXV. djelatne bojne, koji u svojim dopisima *"danas traže jedno pismo, a sutra dođu usmeno da to opozovu ili za par dana"*. Kao primjer je naveo kako su iz Zapovjedništva tražili da se Serjanić Adem i dvije sestre

Karamehmedović upute u koncentracioni logor, da bi nakon nekoliko dana tražili da se isti oslobode. Moguće da je ta odluka opozvana upravo Pjanićevom intervencijom. Naime, neki časnici oko njega, prvenstveno oni koji nisu bili s gračaničkog područja, bili su skloni da protiv partizanskih saradnika i simpatizera odgovore represivnim mjerama, što Pjanić nije odobravao. Tako je sredinom januara bila pohapšena jedna veća grupa građana – saradnika i simpatizera NOP-a, u kojoj je bio i Mustafa Ustavdić; oni su pritvoreni, ali su već sutradan nakon ispitivanja pušteni kućama. *"Kasnije u razgovoru sa nekim građanima"*, piše u svom sjećanju Ustavdić, *"saznao sam da je ovo hapšenje izvršila grupa Pjanićevih oficira u odsustvu Pjane koji se navodno nalazio u V. Brijesnici"*.

No, bez obzira što su neki Pjanićevi časnici imali oštrij stav prema neprijatelju, njihova lojalnost režimu time nije bila ništa veća. Osim žalbi na Pjanića, Gadža navodi i niz optužbi protiv njegovih časnika. Tako je Hafiz Delić došao sa oko 150 pripadnika bojne – polaznika dočasničkog tečaja, tražeći da mu se izda dozvola za "šverc", a nekom slastičaru obrtnička dozvola za narodnu kuhinju (protivno zakonskim propisima), budući da je on hranio polaznike tečaja. Kada je Gadža to odbio, odgovoreno mu je da će, ako se njima to prohtije, *"zatvoriti kotar i da kotarom može upravljati samo ona osoba, koja je njima po volji"*. Problem šverca je u to doba bio osobito izražen, a u njega su bili uključeni i časnici i vojnici Pjanićeve bojne, kao i drugih bojni u Gračanici, *"pod isprikom da rade za potrebe svojih jedinica"*. Švercovala se so sa partizanske teritorije (tj. iz Tuzle), te se plasirala dalje na tržište NDH,

53 Prema jednoj nepotvrđenoj priči, koju je teško provjeriti, Pjanić je dr. Jolanda Raušić jednom i osobno sakrio, prilikom nekog dolaska Nijemaca u Gračanicu – možda dijelova 13. SS divizije i SS dobrovoljačke policije u augustu i septembru 1944. ili pak njemačkih snaga iz Doboja u februaru 1945. godine.

54 Muhamed Seid Mašić u svojim memoarima bilježi da je od "vjerodostojnih osoba" saznao "da je Pjanić pomogao apotekarki-Židovki, kao i nekim Srbima da se sklone ispred opasnosti..." (MAŠIĆ, 2010: 64). Postoji još ovakvih priča o Pjanićevom spašavanju ili zaštiti osoba židovske i srpske nacionalnosti, koje nismo bili u mogućnosti provjeriti.

kao i na četnički teritorij. Kada je pokušao da spriječi *“izvoz soli i ostalih monopolskih artikala u velikim količinama”* na područje pod četničkom kontrolom, dozvoljavajući svakome četniku da iz Gračanice *“izveze”* tek onoliko namirnica i proizvoda koliko je on sa četničkog područja dovezao u Gračanicu drva, hrane i sl., izazvao je veliko nezadovoljstvo, te su i neki časnici iz XXV. bojne govorili: *“šta hoće šaka šokaca da nam diriguje i sa nama upravlja”*. Gadža istovremeno optužuje njezino zapovjedništvo da nije poduzelo mjere odmazde ni poslije ubistva njihovog zastavnika Ibrica i 4 vojnika koje su izveli četnici.

Dodatni razlog za nepovjerenje je bio taj što je Gadža, paralelno sa svojom administrativnom službom, privremeno vodio obavještajnu službu pri Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost, za kotareve velike župe Usora i Soli. *“Izgleda da se i ovo nije svidjelo nekoj gospodi iz XXV bojne, da šokac vodi obavještajnu službu, te da o njima i ostalima daje on podatke”*, ogorčeno je pisao Gadža. Međusobno nepovjerenje između muslimana i katolika se osjećalo i u odnosu zapovjedništva Pjanićeve bojne sa zapovjedništvom III. gorskog zdruga, kada je ono premješteno u Gračanicu, kao i sa XIV. bojom (tj. III., od decembra 1944.), koja je bila pretežno sastavljena od katolika s područja kotara Tuzla. Tako umalo da nije dolazilo i do međusobnih ubistava, a među pripadnicima ovih dviju bojni se očitovale gotovo otvorena mržnja. Kada je Gadža pokušao da ih izmiri, iz zapovjedništva XXV. bojne su ga optužili da to radi na vjerskoj osnovi.

Sukobi i nepovjerenje na vjersko-nacionalnoj osnovi između časnika i dužnosnika prenijeli su se i na obične voj-

nike. Gadža je naveo nekoliko takvih primjera – tako su, navodno, vojnici XXV. bojne upali u pijanom stanju na proslavu Božića koju su organizirali pripadnici XIV. bojne, rasturivši je; drugi put je do sukoba između njih došlo prilikom proslave Nove godine, u gostionici Adama Džebića, gdje je Gadža osobno u zadnji tren uspio spriječiti masovnu tuču. Pripadnici Pjanićeve bojne su se sukobili i sa vojnicima VII. bojne 12. ustaškog zdruga, iz posavskog sela Dubrave kod Brčkog, kojom je inače zapovijedao Vlado Gadža, Ratimirov mlađi brat, a povod za sukob je bila strojopuška (puškomitraljez) koji su ovi oteli od jednog vojnika XXV. bojne, jer je navodno s njom htio pobjeći u partizane.

Navodi iz izvještaja Ratimira Gadže, čovjeka koji je od početka do samoga kraja ostao vjeran sljedbenik ustaške ideologije i pristaša režima, svakako su u jednoj izvjesnoj mjeri pristrasni, ali ipak odražavaju ne samo samovolju, nego i samosvojnost i Pjanića i njegovih saradnika, kao i vojnika kojima su zapovijedali, a i to je, u stvari, samo odraz potpunog raskola koji je u završnici rata nastupio između ustaškog režima i Bošnjaka – čak i onog konzervativnog i antikomunistički raspoloženog dijela, koji se odupirao partizanima i NOP-u, ali nije bio voljan da žrtvuje sebe i svoje interese radi interesa NDH i ustaša. U svemu tome, Pjanić se nije odvajao od svog naroda. Naime, samim tim što je stupio u Ustašku vojniciu, primio čin satnika, uspješno okončao poslove na ustroju i popuni ustaške bojne, te tu jedinicu vodio u borbama protiv partizana, zadržavši, uza sve to, poziciju ustaškog logornika – mogli bismo zaključiti da se on čvrsto vezao uz ustaški režim, ali bio bi to pogrešan zaklju-

čak, što svjedoči i Gadžin izvještaj i neke druge činjenice, pa i brojna usmena kazivanja. Sve to, zapravo, potvrđuje onu ranije citiranu ocjenu O. Hamzića o Pjanićevoj ustaškoj bojni kao u biti samozaštitnoj i teritorijalnoj formaciji, koja je i dalje činila isto ono što su činile Domdo jedinice još od konca 1941. godine – branila ovdašnje stanovništvo, njihove živote, domove i imovinu.

U svojstvu zapovjednika bojne i logornika, pak, Pjanić je izgleda nastojao da u Gračanici pokuša i dalje očuvati onakvo relativno mirno i sigurno stanje kakvo je u ovom gradu i njegovoj okolini vladalo od sredine 1942. do jeseni 1943. godine – održavajući oružjem ravnotežu prema četnicima, te osiguravajući kretanje ljudi i trgovinu sa područjima pod njihovom kontrolom, braneći se od partizana, ali i garantirajući osobnu sigurnost čak i onim pojedincima koji su svojim djelovanjem predstavljali prijetnju režimu ili su naprosto bili nacionalno i rasno nepodobni – bez obzira na stavove samog tog režima i njegovih istinskih pristaša i sljedbenika. U tom smislu, Pjanić je tolerirao, pa u izvjesnoj mjeri pokazivao i blagonaklonost prema mnogima od njih, jednako kao i prema dokazanim simpatizerima i saradnicima NOP-a u Gračanici, uključujući i one koji su se ranije bili priključili partizanima, pa se pod različitim okolnostima vratili u Gračanicu – poput dr. Hasana Maglajlije, Ferida Osmanbegovića i drugih. Osmanbegović je čak primljen i u zapovjedništvo bojne kao pisar, kako to svjedoči Mustafa Ustavdić.⁵⁵ No, ukoliko se uzme u obzir da

su te osobe čitavo vrijeme obavještajno i na svaki drugi način pomagali partizane, pa čak (ako povjerujemo Ustavdiću) razmatrali i mogućnost atentata na Pjanića, držanje zapovjednika bojne i gračaničkog logornika prema njima nam se čini, najblaže rečeno, neobičnim, naivnim, pa i nepromišljenim. Očito, privrženost tradicionalnim moralnim načelima, propisima islama, te instituciji komšiluka i zajedništva kod Pjanića je bila jača od političke pragmatičnosti, jer drugo objašnjenje je zaista teško naći.

15. U POSLJEDNJIM MJESECIMA RATA

Ibrahim Pjanić je svoje borce uspješno predvodio sve do pred sami kraj rata, a njegova je bojna zbog svojih uspjeha u borbi, hrabrosti i zalaganja dobila i naziv *udarna*. Jednu od najblistavijih pobjeda njegovi su borci ostvarili u prvoj sedmici januara, u odbrani Gračanice od napada 14. srpske brigade. Tada je 3. bataljon ove brigade prodro preko Lendića na prostor Stjepan Polja, u namjeri da presiječe odstupnicu braniteljima Gračanice i dolazak pomoći od Doboja. Međutim, vještim manevrom i snažnim protunapadom, Pjanićevi borci su spomenuti bataljon u potpunosti razbili, nanijevši mu katastrofalne gubitke od 30 mrtvih, 28 ranjenih i preko 60 zarobljenih.⁵⁶ Pregrupisavši snage, partizani

bra 1944., kada se ponovo priključio partizanima.

⁵⁶ Abaz Gazibegović u svom sjećanju kaže kako je odmah stigao *"haber u Gračanicu da su partizani ušli u Stjepan Polje i da sve živo pale. Kad su to čuli, pripadnici ustaške satnije kojom je komandovao Haso Klokić, u kojoj je bilo najviše ljudi iz Stjepan Polja, krenu kao bijesni preko Lipe i Griča i prebace se prema Stankovim barama. Tu je bio masakr. Oni su skoro kompletan taj bataljon partizanski tu uništili i došli do naoružanja u velikim količinama. Vraćajući se u čaršiju, gledao sam*

⁵⁵ Ustavdić tvrdi da je u tom svojstvu Osmanbegović dostavljao mnoge korisne obavještajne podatke mjesnoj partijskoj organizaciji, sve do konca septem-

su povelili novi napad, ali su opet odbijeni, ponovo uz velike gubitke od 12 mrtvih i 38 ranjenih (ZNOR, IV/32, dok. 101; MILADINOVIĆ, 1982: 342-354). U drugoj polovici januara, ustaše i bosanski planinci iz Gračanice su izveli nekoliko uspješnih prepada na partizanske položaje u Gornjoj Orahovici.

Međutim, više se na gračaničkom području nisu vodile borbe od lokalnog značaja, niti su ovdašnje postrojbe branitelja djelovale potpuno samostalno i izolirano. U prvim mjesecima 1945. godine, ovaj kraj je postao važan strateški prostor za osovinske sile, osobito Nijemce, koji su se dolinom Bosne povlačili iz sarajevske regije i srednje Bosne ka sjeveru, ali i za snage NOVJ, koje su nastojale da tu komunikaciju presjeku. Doboju je postao ključna tačka u osiguranju spomenutog odstupnog pravca, a Gračanica njegova isturena predstraža. Prema izvještajima partizanskih obavještajaca iz Gračanice (VAB, f. NVOJ, k. 409, br. reg. 11/2-4, 17/1-4 i 19/1-4), Pjanićeva bojna je držala ključne položaje u odbrani Gračanice, na potezu Straževac – Hurije – Crni put; na njenom desnom krilu su se nalazili dijelovi IX. bojne bosanskih planinaca (kojom je zapovijedao natporučnik Abdurrahman Kapetanović), dok su se na lijevom nalazili položaji ostataka III. i V. bojne bosanskih planinaca (kojima su zapovijedali Sait Baftić i Ibrahim Suljić), te III. ustaška bojna (bivša XIV.), pod zapovjedništvom poručnika Mustafe Jakubovića. Crta odbrane Gračanice se tako protezala od Sprečkog polja pa sve do Piskavice, a osiguranja i manje posade su bile raspo-

ređene i u okolnim selima, prvenstveno Sokolu.

U prvoj polovici februara, partizani su prijetili presijecanjem odstupnice njemačkim snagama u dolini Drine, te su Nijemci u Gračanicu uputili 724. regimentu 104. lovačke divizije, koja je zajedno s domaćim postrojbama iz Gračanice, pa tako i Pjanićevom IV. bojnomo, izvela snažan napad na partizanske položaje na području od Moranjaka do Donje Orahovice. U toj borbi, partizani su potisnuti ka Ratišu i Gnojnicima, a njihova je komanda iz Tuzle odmah orijentirala značajan dio svojih snaga na ovo područje (ZNOR, IV/33, dok. 83, 87 i 88). Pošto je glavni cilj postignut i položaj njemačkih snaga u dolini Drine olakšan, Nijemci su se povukli ka Doboju, a ustaše i bosanski planinci vratili na položaje oko Gračanice. Međutim, desetak dana kasnije, uz snažnu artiljerijsku pripremu, snage 23. i 45. divizije NOVJ su krenule u napad, a na Gračanicu su neposredno udarile tri brigade (7. i 14. srpska iz 23., te 20. srpska iz 45. divizije). Pjanićevi borci su u početku pružili jak otpor, ali kada su jače partizanske snage ostvarile prodor preko Malešića u pravcu Sprečkog polja, prijeteci da ih dovedu u okruženje, odstupili su u pravcu Doboja (ZNOR, IV/33, dok. 143), zauzevši položaje na Becnju. U Gračanicu su se uspjeli vratiti tek mjesec dana kasnije, u njemačkom poduhvatu *Maigewitter*, koji je za cilj imao odbacivanje snaga NOVJ, odnosno sada već Jugoslavenske armije što dalje od Doboja (TIHIĆ – HAMZIĆ, 1988: 269-270).

Međutim, na samom početku aprila, otpočela je velika ofanziva 2. jugoslavenske armije, na širokom frontu od Save pa sve do Ozrena. Brigade 25. i 23. srpske divi-

ih, nosili su po pet mitraljeza "šaraca" – natovarilo na sebe i vuče" (Gračanički glasnik, XV/2010, br. 30, 86-87).

zije su izbile na liniju od Hrgova do Bukve, opkolivši Srnice, te ovladavši grebenom Vranjevca i Monja, dok su snage 45. divizije postigle uspjehe i na ozrenskom dijelu fronta, zauzevši Sočkovac i dio Boljanića. No, prilikom napada na Gračanicu, nakon cjelodnevnih borbi i žestokih napada i protunapada, bili su prisiljeni da se povuku na polazne položaje, iako su bili uspješni ovladati Stražbom, Drafnićima i Straževcom. Izvršivši pregrupisavanje jedinica, partizani su napade nastavili i sutradan, ponovo uz žestok otpor i tešku borbu, u kojoj su pojedini položaji prelazili iz ruke u ruku. Tek kada su partizanske snage preko trebavskih visova presjekle cestovne komunikacije Gračаница – Lukavica, te sa lijeve obale Spreče cestu Gračаница – Doboj, braniteljima Gračанице je zaprijetilo potpuno okruženje. Zbog toga je uslijedilo povlačenje glavnine jedinica HOS-a iz Gračанице, uključujući i Pjanićevu bojnu, dok su manje manevarske jedinice osiguravale odstupnicu, uspješno zadržavajući daleko nadmoćnijeg neprijatelja i nanoseći mu znatne gubitke. Žestoke borbe oko Gračанице su trajale čitavu noć sa 6. na 7. april, da bi u samu zoru 20. i 45. srpska brigada 45. divizije, te 14. brigada 23. divizije uspjele ući u grad, a zatim produžiti prema Stjepan Polju, gdje su se privremeno zaustavili (ZNOR, IV/32, dok. 58; TIHIĆ – HAMZIĆ, 1988: 270-271). Mnogi pripadnici Pjanićeve bojne i bosanski planinci koji su tog 6./7. aprila napustili Gračanicu vjerovali su da se ponovo radi o taktičkom odstupanju ka Doboju, kakvih je i ranije bilo, te da će se ponovo vratiti u Gračanicu. Najveći dio njih je više nikada nisu vidjeli.

16. ODLIKOVANJA I PRIZNANJA

U komunističkoj historiografiji Ibrahim Pjanić je, između ostalog, predstavljen kao komandant “malih sposobnosti, a velikih apetita i ambicija” (TIHIĆ – HAMZIĆ, 1988: 240). Takve pristrasne i neutemeljene ocjene su rezultat ideoloških opterećenja u historiografiji tog vremena. Izvorna građa, naprotiv, svjedoči da je Pjanić itekako sposobno, hrabro i uspješno vodio svoje ljude u borbi i protiv četnika, i protiv partizana, iskazujući osobnu hrabrost i ne ustručavajući se primiti borbu i sa znatno nadmoćnijim protivnikom. Zbog svega toga – iako je zapovijedao tek jednom bojnom (bataljonom), kao osnovnom taktičkom jedinicom kopnene vojske – priznanje mu je stiglo i kroz veći broj odlikovanja, a kraj rata je dočekaao u činu pukovnika, što je faktički bio najviši čin u Ustaškoj vojnici.

Najviše odlikovanje koje je Ibrahim Pjanić primio bio je Red Krune kralja Zvonimira I. stupnja s mačevima. Red krune kralja Zvonimira se dodjeljivao “za zasluge u ratu i miru, stečene za hrvatski narod i Nezavisnu državu Hrvatsku”, a imao je ukupno pet stupnjeva; ukoliko su te zasluge stečene u ratu, na orden su dodavani mačevi. Nosio se na vrpici oko vrata, a njegov nositelj je imao pravo na počasno zvanje viteza. Također, bio je nositelj i Reda Krune kralja Zvonimira III. stupnja s hrastovim grančicama – koje su, u ovom slučaju, označavale zasluge stečene pod neprijateljskom vatrom. Pjanić je odlikovan i Redom Željeznog trolista, ordena koji se dodjeljivao “za ratna djela, ostvarena osobnom pobudom, zalaganjem i smišljenim vodstvom u podhvatima, koji su imali osobit uspjeh protiv neprijatelja”, i to njego-

vog III. stupnja s hrastovim grančicama.⁵⁷ Primio je i kolajnu (medalju) poglavnika Ante Pavelića za hrabrost, koja je “vidljiv znak odlikovanja za djela osobne hrabrosti u borbi” i to Veliku srebrnu kolajnu, koja je predstavljala drugi stupanj ovog ordena i nosila se na vrpici na lijevoj strani grudi. Pored toga, Pjanić je bio nositelj i dvije kolajne (medalje) Krune kralja Zvonimira (koja se nosila kao “*vidljiv znak odlikovanja za zasluge u miru ili ratu, stečene za hrvatski narod i Nezavisnu Državu Hrvatsku*”), i to srebrne i brončane, sa zlatnim hrastovim grančicama – što je značilo da se radilo o zaslugama stečenim pod neprijateljskom vatrom. Nositelj je i Ranjeničke kolajne.⁵⁸ Pored hrvatskih, Pjaniću su dodijeljena i dva najpoznatija njemačka odlikovanja: Željezni križ II. i I. reda (*Eisernes Kreuz*, skraćeno EK), za hrabrost u borbi i uspješno vođenje jedinica.⁵⁹

57 Hrastove grančice su i u ovom slučaju označavale iznimne zasluge u borbi, a ovaj stupanj Reda je nosilo ukupno pedesetak osoba – pripadnika oružanih snaga NDH i njenih saveznika.

58 Na poslijeratnim fotografijama, vidljivo je da Pjanić na desnoj strani grudi nosi i Ustaški častni znak, koji je utemeljen kao oznaka (u više varijanti) za osobe koje su prije proglašenja NDH pripadale Ustaškom pokretu ili su sa njime sarađivale. Za takvo nešto, u Pjanićevom slučaju, za sada ne postoje ni najmanje indicije, štaviše – čak je i ustaški povjerenik za gračanički kraj 1941. godine, Ratimir Gadža, pet godina ranije bio član Akcionog odbora režimske JRZ, odnosno jugoslavenskog Sokolskog društva (HAMZIĆ, 2012: 140 i 289). Naravno, i jedan i drugi su kasnije mogli “frizirati” biografije i predstaviti se znatno većim borcima za “hrvatsku stvar” nego su to uistinu bili. Slično je kasnije bilo i u socijalističkoj Jugoslaviji, kada su mnogi uz pomoć različitih svjedoka uspijevali dobiti famoznu Spomenicu 1941.

59 Obavijesti o odlikovanjima i povodu za njihovo dodjeljivanje su se objavljivali u Vjestniku MINORSA, službenom listu oružanih snaga NDH, te bi se podrobnije informacije o datumima, okolnostima i povodu za dodjelu spomenutih odlikovanja Ibrahimu Pjaniću morali potražiti u brojevima ovog lista.

17. OD GRAČANICE DO BLEIBURGA

Posljednji zimski dani 1945. godine su nagovještavali potpuni slom sila Osovine, uključujući i Nezavisnu državu Hrvatsku. Gračanica je bila pred padom, a konačni udar sve jačih snaga NOVJ, odnosno Jugoslavenske armije se svakog časa mogao očekivati. Ni Ibrahim Pjanić, ni njegovi časnici i dočasnici, ni obična vojska, pa ni mnogi civili, uostalom, nisu smjeli dočekati komuniste. Premda u ovome gradu nije bilo gotovo nikakvih zločina niti drugih nedjela u tolikoj mjeri da mu uprljaju obraz, što je dobrim dijelom i Pjanićeve osobna zasluga, to nije značilo gotovo ništa. Komunisti su vodili ne samo rat za obnovu Jugoslavije, protiv okupatora i “njegovih slugu”, kako su govorili, nego i revoluciju, odnosno borbu za vlast i izgradnju svog režima u kome će provesti svoj glavni cilj – uspostavu socijalističkog društvenog poretka po uzoru na Sovjetski savez. U tom smislu, progon i ubijanje ideoloških i političkih protivnika, te revolucionarni teror i represija su pratili njihove vojničke pobjede.

Tuzla je od jeseni 1944. godine bila ne samo središte komandi vojnih jedinica, nego i represivnih organa i formacija, poput zloglasne OZN-e, koja se razvijala u komunističku tajnu policiju, te KNOJ-a, kao elitne i specijalne vojne formacije, namijenjene djelovanju u pozadini i borbi, kako se to govorilo, “protiv ostataka okupatora i domaćih izdajnika, te narodnih neprijatelja”. Znalo se za sve to i u Gračanici, a službena je propaganda ustaškog režima to još više naglašavala, produbljujući među narodom strah i beznade. Naposljetku, nepregledne su kolone poražene vojske i civila i sa ovog prostora krenule ka sjeverozapadu,

u nadi da će uspjeti izbjeći komunističko zarobljeništvo – koje bi za mnoge značilo gotovo sigurnu smrt – i predati se snagama Zapadnih saveznika, od kojih su očekivali humaniji tretman.

Sve to je bilo jasno i samome Pjaniću. Muhamed Seid Mašić iz Gračanice, svršeni Gazi Husrev-begove medrese, u to vrijeme učitelj u Brki, ostavio je zanimljivo svjedočanstvo o svom posljednjem susretu sa Ibrahimom Pjanićem. Pjanić je najavio Muhamedovom ocu, muderisu Ismail efendiji, da će mu doći “na zijaret”, a učinio je to kad je saznao da je i Muhamed trenutno u Gračanici. U porodičnu kuću Mašića, u gračaničkoj mahali Stubo, Pjanić je stigao u pratnji naoružanog pratioca, kome je naredio da odloži šmajser, ukorivši ga riječima da se “*ovako učenim osobama ne smije prilaziti s oružjem*”. Razgovor je tekao o uobičajenim vjerskim stvarima, a Pjanić je pri kraju posjeta zamolio Ismail efendiju da mu napiše neku kraću dovu, jer “*može ustrebat i da se pođe na dalek put na kojem se ne može ni klanjati ni postiti, pa da se može, makar koji put dovom, obratiti Allahu džellešānuhu...*”. Ismail ef. mu je napisao dovu, a Pjanić se potom oprostio i krenuo. U dvorištu kuće, Muhamed ga je zaustavio, zamolivši ga da mu u povjerenju odgovori na pitanje – znači li to da uskoro predstoji njegovo povlačenje ka zapadu? Pjanić je to potvrdio, pozvavši Muhameda da krene s njim, a ovaj mu je odgovorio da nije učinio ništa zbog čega se osjeća krivim da bi morao napustiti domovinu. Dalje prenosi Pjanićeve riječi: “*Ama nisam ni ja, Muhamede, nikom ništa učinio na žao. Ako nisam kome pomogao, nisam ni odmogao, ali me žalja ova uniforma i znak ‘U’*

na kapi, zato moram ići, htio ili ne htio...” (MAŠIĆ, 2010: 64).

Definitivnim padom Gračanice u ruke Jugoslavenske armije, Pjanićeva bojna, pomiješana s ostacima spomenutih triju bojni Bosanskih planinaca, te bojne poručnika Mustafe Jakubovića i dopukovnika Avdage Hasića, koja se iz Kladnja bila povukla u Gračanicu, odstupila je prema Doboju, gdje se zadržala nekoliko dana, a dalje je nastavila odstupati prema Derventi, pomiješavši se s ostacima 12. ustaškog zdruga, odnosno 12. hrvatske divizije. Svjedočanstva o tom povlačenju, sve do slovensko-austrijske granice, ostavilo je nekoliko preživjelih ljudi s gračaničkog područja, a neka od njih su i objavljena (v. Gračanički glasnik, god. XV., br. 30, 80-104 i god. XVI, br. 31, 86-91). Pravac je vodio od Dervente preko Broda, pa dalje prema Sisku, Velikoj Gorici, Samoboru, Celju... sve do Bleiburga.

Pjanić se nije povlačio sa svojim vojnicima, s kojima su išli njihovi dočasnici i niži časnici. Kao viši časnik, on se vjerovatno kretao u skupini oficira iz stožera svog zdruga i 12. hrvatske divizije. Mehmed Suljić u svom sjećanju navodi da je sreo Pjanića kako prolazi u “trokolici”, tj. motociklu s prikolicom, u Derventi (Grač. glasnik 31, 88). Prema nekim poslijeratnim navodima, pretežno iz hrvatskih emigrantskih publikacija, Ibrahim Pjanić se zajedno sa Avdagom Hasićem, bivšim zapovjednikom počasne viteške bojne iz Kladnja, a potom zamjenikom zapovjednika 12. ustaškog zdruga, neko vrijeme zadržao na području Odžaka, pa navodno uzeo učesća i u borbama koje su na tom prostoru otpočele u zadnjoj trećini aprila, a koje će

se razviti u čuvenu Bitku za Odžak.⁶⁰ Slično piše i A. JAHIĆ (1995: 120). Navodno, Pjanić i Hasić su i sami dospjeli u okruženje, odupirali se, a potom u jurišu probili, sa stotinjak boraca iz svoje pratnje. Budući da su ustaške snage sa tog područja i same pripadale 12. zdruhu, postoji mogućnost da su se Pjanić i Hasić zaista zadržali neko vrijeme na tom prostoru, sa stožernom satnijom zdruga, ali to svakako nije bilo više od nekoliko dana. Naravno, mnogo godina kasnije, u hrvatskoj je emigraciji Bitka za Odžak poprimila herojske i mitske razmjere (upoređivali su je sa bitkom kod Sigeta ili čak Termopilom), pa i Pjaniću sigurno nije smetalo da se i njegovo ime spominje u tom kontekstu.

Tek negdje oko Siska, Ibrahim Pjanić se ponovo susreo sa svojim vojnicima. Abaz Gazibegović navodi da se to zbilo u Popovači (22 km sjeveroistočno od Siska), oko 27. ili 28. aprila. *“Nas oko 2.000 nabilo se u neko veće gospodarsko dvorište, sa velikim objektima, štalama...”,* veli u svom iskazu Gazibegović. *“Ispred jedne zgrade (valjda je to bila štala) Pjano se popeo na neki improvizovani podijum, neke daske da nam drži govor. Koliko se sjećam govorio je kako mi ne napuštamo zemlju, našu Bosnu, kako ćemo se vratiti. „Nemojte se iznenaditi”, rekao je, „dobit ćete nove oficire, školovane ljude, dobit ćete oružje, dobit ćete sve što treba. Valja nam se ići opet obračunavati sa komunistima u Bosni, mi se vraćamo nazad.” Bilo je onih koji su u to povjerovali, bilo je onih koji nisu vjerovali, ali bilo je skeptika, naj-*

više zabrinutih za svoju sudbinu” (Grač. glasnik, 30, 88-89). Najavu dolaska novih oficira, tvrdi Gazibegović, vojska nije primila nimalo s odobravanjem, plašeći se da bi mogao doći neki zapovjednik koji bi naredio i zločine. Mehmed Suljić u svom kazivanju navodi: *“Povlačili smo se prema Sisku. Nakon dva-tri dana, dolazi Pjano i poziva u stroj, po Luburićevoj⁶¹ naredbi. Primijetio sam mu suze u očima. Ako se ne postrojimo, tenkovima će nas pregaziti. Slušali smo u stroju govor Maksa Luburića. Rekao je da u Velikoj Gorici moramo obući ustaška odijela. Nismo imali kud... Tako smo prema granici krenuli u crnim ustaškim uniformama”* (Grač. glasnik, 31, 88). Pjanića je malo ko od njih i vidio.⁶²

Bio je to, inače, posljednji pokušaj preustrojanja i konsolidacije Hrvatskih oružanih snaga u rasulu. Dalje, sve je manje više poznato. U mjestu Bleiburg u Austriji, blizu granice sa Slovenijom, 15. maja 1945., pripadnici različitih oružanih formacija s područja Nezavisne države Hrvatske (NDH) i izbjegli civili pokušali su se predati snagama Zapadnih saveznika. Međutim, bili su izručeni Jugoslavenskoj armiji i komunističkim vlastima, koji ih odvođe u prve sabirne logore, a odatle na masovne egzekucije širom Slovenije, u kojima je ubi-

61 Ustaški pukovnik i general HOS-a Vjekoslav Maks Luburić, jedan od najistaknutijih pripadnika Ustaškog pokreta (o njemu više: *Tko je tko u NDH*, 240-242).

62 Abaz Gazibegović o tome veli: *“Nikad više Pjano među nas nije došao poslije te Popovače, nikad više. Zuckalo se jest da je s Poglavnikom zbrisao u avionu, da li je to tačno ne znam, pričalo se među nama, zuckalo se. Ovi ostali oficiri idu i dalje sa nama. Odatle više niko ni ne spominje Pjanića”* (Grač. glasnik, XV/30, 88). Ovo je svjedočanstvo glasina koje su se pronosile u vojsci, ali interesantno je da su neki preživjeli Pjanićevi vojnici svom zapovjedniku zamjerali što nije bio s njima u najtežim trenucima.

60 Ova tvrdnja se iznosi u niz publicističkih i memoarskih djela, osobito u emigrantskoj literaturi, v. npr. citate na više mjesta u knjizi: Mato Marčinko, *U Odžaku se branila Hrvatska Država*, Zagreb: Hrvatski obranbeni red, 2004. Sama ova knjiga, pisana u nacional-romantičarskom zanosu, nije ozbiljna referenca.

jeno preko 80.000 ljudi. Među njima je bilo i nekoliko stotina Gračanlija (v. *Žrtvoslov*, Grač. glasnik 29 i 30). Oni koji su preživjeli selekciju i likvidacije na području Slovenije, upućeni su tzv. marševima smrti do zarobljeničkih i radnih logora. kroz Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu u Srbiju, ponekad sve do Hercegovine, Dalmacije, Kosova i Makedonije, uz mučenja, zlostavljanja, te pojedinačna i masovna ubistva.⁶³

Pjanić je sve to izbjegao i preživio. Kako, nikad nije razjašnjeno. Budući da se kretao u skupini ustaških časnika, držimo da se sa nekima od njih odvojio na Bleiburškom polju, ne htijući položiti oružje i stupiti u zarobljeništvo. Uspio je izbjeći predaju Britancima, koji su zarobljenike izručivali komunistima, najvjerovatnije se probivši do američke okupacione zone, te završivši u nekom od velikih zarobljeničkih logora. Kao visokoodlikovani časnik na repatrijaciju nije mogao ni pomišljati, čak ni kad je prošao veliki val likvidacija političkih protivnika u Jugoslaviji. Jedini put koji je imao pred sobom bila je emigracija.

18. KOMUNISTIČKE OPTUŽBE ZA ZLOČINE

Ostvarivši vojnu pobjedu u Drugom svjetskom ratu, komunisti su se brutalno obračunali sa svim ideološkim i političkim protivnicima, izvršivši masovne likvidacije desetina hiljada ljudi u samoj završnici rata i neposrednom poraću, u organizaciji svojih glavnih represivnih organa – OZN-e i KNOJ-a.⁶⁴ Nakon toga, stvar su preuzele

pravosudne institucije, uključujući komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih saradnika. Rad ovih komisija je bio opterećen brojnim faktorima. Prije svega, osnovni zadatak pravosuđa u prvim godinama komunističkog režima u Jugoslaviji nije bio utvrđivanje stvarne krivice stvarnim krivcima, te njihovo procesuiranje i kažnjavanje. Naprotiv, optužnice i sudski procesi su postali sredstvo kojim su se nepoželjne osobe trebale fizički likvidirati ili odstraniti iz javnog i društvenog života, a suđenja su najčešće predstavljala tipične montirane procese po uzoru na one staljinističke iz 1930-tih godina.⁶⁵ U tom smislu, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih saradnika je ne samo pribavljala dokazni materijal za takve sudske procese, već je *unaprijed* proglašavala određene osobe zločincima, nakon čega bi slijedila optužnica, a optuženom je na sudu ostavljano da se "brani".⁶⁶ Na taj način, odlukom Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača NR BiH, br. 1632 od 31. V. 1947. godine (AJ, f. 110, j.o. 24315), Ibrahim Pjanić je proglašen ratnim zločincem.

Sama odluka, potpuno u duhu tadašnjeg vremena, snažno je opterećena ide-

kog režima u Jugoslaviji iznosi oko 180.000 ubijenih.

⁶⁵ Na takvim procesim optuženici su faktički bivali već unaprijed osuđeni, nisu imali istinski mogućnost da se brane, torturom su iznuđivana priznanja, optužnice su sastavljane krajnje tendenciozno, sudilo se ili *in camera* ili sa probranom i orkestriranom publikom koja je procesu davala izgled javnoga linča itd. Takav pristup, u kome su stradale mnoge nevine osobe, značajno relativizira presude komunističkih sudova, čak i onda kada se radi o procesima istinskim zločincima, kakvih je među osuđenima zaista bilo.

⁶⁶ U jugoslavenskom komunističkom režimu, kao i kod svih drugih totalitarnih režima, pravno načelo presumpcije nevinosti nije vrijedilo; naprotiv, važila je presumpcija krivnje.

⁶³ Više o tome: PORTMANN, 2004; DIZDAR, 2005; VULETIĆ, 2007; GRAHEK RAVANČIĆ, 2009; za Gračanicu: Gračanički glasnik, XV/29, 2010., 92-122; XV/30, 2010., 106-108 i 80-105; XVI/31, 86-91.

⁶⁴ O tome: PORTMANN, 2004: passim. Prema istraživanjima ovog autora, ukupan broj žrtava komunistič-

ološkim balastom, te obiluje brojnim neistinama ili krajnje tendencioznim polu-istinama, kao i neskrivenom namjerom da se osumnjičenik što više ocrni. Primjera radi, navest ćemo jedan kratak citat, iz prvog pasusa odluke: *“Prilikom kapitulacije biv. Jugoslavije Pjanić je prikupio izvesnu količinu odbačenog oružja (...). Nakon prvog oslobođenja Gračanice od strane partizanskih jedinica u augustu 1941 godine, koje su se u gradu Gračanici zadržale samo jedan dan, Pjanić je podelio a i rasprodao izvesnim osobama ovo sakriveno oružje, a to u svrhu otpora protiv partizana. Tako je Pjanić stvorio klicu otpora protiv NOV-a, a i došao do izražaja i stekao neki “ugled” među fašistički nastrojenim delom naroda. On potom učestvuje u organizaciji ustaških vlasti u Gračanici, Doboju i okolnim mestima...”* (podcrtao autor). Organiziranje straže u Sokolu u cilju zaštite naroda od četnika ovdje je predstavljeno kao organiziranje borbe protiv *partizana*, iako partizani tada faktički nisu ni postojali (naziv je zaživio tek koncem septembra, nakon Savjetovanja u Stolicama, a na ozrenskom području još i kasnije!). “Fašistički nastrojen deo naroda” je teška ideološka kvalifikacija, po kojoj bi to ispali svi oni koji su stali uz Pjanića, drugim riječima oni koji su uzeli oružje u ruke da brane svoje živote od četnika. Dalje se veli da Pjanić “potom” učestvuje u organizaciji ustaških vlasti, i to u Gračanici, u Doboju i “okolnim mestima”, što se već kosi sa zdravim razumom: po tome bi ispalo da vlasti do tada, četiri i po mjeseca od proglašenja NDH, u tim mjestima nije ni bilo. Ovaj citat smo naveli tek kao ilustraciju iz koje se vidi način na koji su službenici Komisije izrađivali ovakve dokumente – bez savjesnosti

i želje da se ustanovi istina, oni su u potpunoj ideološkoj zaslijepljenosti i vođeni mržnjom prema neprijatelju nerijetko dolazili u sukob i sa elementarnim činjenicama. Zbog svega toga, podatke iz ovih dokumenata treba koristiti samo s krajnjim oprezom.

U takvom duhu je i ostatak dokumenta, u kome se Pjanić, uglavnom, tereti za djela koja su počinili vojnici pod njegovom komandom, dakle po zapovjednoj odgovornosti. Na teret su mu, pored organizacije “neprijateljskih jedinica” i borbe protiv NOVJ, stavljena sljedeća krivična djela: deportacija osoba srpske nacionalnosti iz Gornje Lohinje i Lendića, koji su odvedeni u logore, te ubistvo pet civila koje su počinili pripadnici njegove jedinice, zlostavljanje jednog civila, zatim strijeljanje zarobljenih partizana ili njihovo predavanje Nijemcima, “potkazivanje” Adema Alića, te pljačku koju su navodno izvršili pripadnici njegove jedinice u Babunovićima, Lohinji, Brijesnici i Kotorском.

Za sve ove teške optužbe – zasnovane na izjavama svjedoka ili oštećenih, nisu priloženi dokazi koji bi jasno upućivali na Pjanićevu stvarnu odgovornost. Jednostavno je zaključeno kako su sve navedene zločine izvršili “ustaše XXV ustaške bojne po naređenju, znanju i odobrenju svog komandanta Pjanić Ibrahima”. Provjerom nekih činjenica, dio ovih optužbi moramo u potpunosti odbaciti, a dio staviti pod velik znak pitanja.

Najteža optužba je ona da je Pjanić učestvovao u deportaciji Srba iz Lohinje i Lendića. “Kao ustaški logornik”, stoji u Odluci, “Pjanić Ibrahim sarađuje sa ustaškim satnikom Štir Ivanom – komandantom XIII ustaške bojne, koja je došla u Gračanicu

u novembru 1941 godine i ostala do pred kraj 1942 godine. Pripadnici Štirove bojne pod komandom i u/z/ saučešništvo samog Šтира, zajedno sa gračaničkim ustašama pod komandom Pjanić Ibrahima, izvršili su sredinom marta 1942 god. masovno kupljenje Srba u selima gračaničkog sreza. Sve pokupljene Srbe oni su dovodili u Gračanicu, a odatle otpremali u Tuzlu, odakle su Srbi otpremani u logor Jasenovac. Od ovih odvedenih Srba nije se povratilo 31 lice". Kao što smo vidjeli, Pjanić u ovo vrijeme još uvijek nije bio logornik u Gračanici, niti su ga dokumenti istražnih organa u Gračanici dovodili u vezu s tim incidentom. Naprotiv, u njima se uvijek XIII. bojna satnika Stiera tereti za tu deportaciju, a potvrđuje to i kasnija historiografija (ČURIĆ – HAMZIĆ, 1985: 91-93; TIHIĆ – HAMZIĆ, 1988: 189) Sama ta deportacija se desila u vrijeme neuspjele ofanzive protiv trebavskih četnika, 21.-24. III. 1942., a povod je bio što su se stanovnici navedenih sela, navodno, htjeli priključiti ustanicima. Ovaj navod iz odluke se, kada je u pitanju Pjanićeva odgovornost, mora u potpunosti odbaciti.

Kada su u pitanju civili za čiju smrt su optuženi pripadnici Pjanićeve jedinice, a time po komandnoj odgovornosti i on sam, radi se o Ibrahimu Sinanoviću iz Donje Međeđe, ubijenom u novembru 1943. (kada su i njegovog oca Sinana, navodno, "ustaše" odvele u Soko, "pred svog komandanta Pjanić Ibrahima, koji je bez ikakvog razloga starog Sinana išamarao"), zatim se navodi da su pripadnici XXV. ustaške bojne u septembru 1944. godine u Rapatnici "opljačkali i ubili Koprić Sejfu-dina, a u selu Vranovićima istog sreza ubili su Mustafić Emina", u oktobru iste godine

u Lukavici strijeljali Bradarić Čamila, a u "prolazu kroz selo Babunoviće" 6. januara 1945. strijeljali Sarajlić Ibrahima. Razlozi zbog kojih su ove osobe ubijene niti bliže okolnosti njihovog stradanja u Odluci se ne navode. Vjerovatno se radilo o saradnicima NOP-a, primjetno je da su svi ubijeni upravo u vrijeme kada su se vodile borbe protiv partizana.

Međutim, Sejfudin Koprić, kao partizanski kurir, nije stradao 1944. godine, nego 15. decembra 1943. godine, od strane legionara iz Sladne. Njegova smrt i zapljena povjerljivih materijala koje je nosio, uključujući i pismo Adema Alića, vezuje se i za stradanje ovog časnika Domdo bojne i najpoznatijeg partizanskog ilegalca u Gračanici. Ipak, odgovornost za Alićevu smrt je Odlukom Zemaljske komisije također stavljena na teret Pjaniću, zbog navodnog potkazivanja. Naravno, čak i da je to istina – da je Pjanić uistinu "potkazao" Alića Nijemcima, njegova se smrt ni po kojem osnovu ne može smatrati zločinom, jer Adem Alić je bio oficir jedne vojske, koji je odavao važne obavještajne podatke neprijatelju. U gotovo svim armijama tokom Drugog svjetskog rata takva su se djela smatrala špijunažom i kažnjavala smrću.

No, kako je zaista stradao Alić, piše Omer Hamzić: "Po svim dosadašnjim saznanjima, tragedija Adema Alića vezuje se za likvidaciju partizanskog kurira Sejfu-dina Koprića, koji je 15. 12. 1943. godine pao u ruke zelenokadrovaca na području Sladne. Kurir je nosio povjerljive obavještajne materijale (između ostalog i skice njemačkih položaja), koje je Adem Alić bio proslijedio nekoj partizanskoj komandi u Srebreniku. Te su materijale zelenokadrovci odmah predali žandarmerijskoj sta-

nici u Gračanici, koja ih potom prosljeđuje njemačkoj komandi u Doboju. Dva dana kasnije (18. 12. 1943.), Nijemci su uhapsili Adema Alića u Malešićima i nakon kratkog suđenja izveli i strijeljali...” (HAMZIĆ, 2008: 47). Zapravo, ta optužba protiv Pjanića potječe iz prijave koju je 12. V. 1945. protiv Ibrahima Pjanića, zatim oružničkog narednika Redže Bektaševića, gradonačelnika Hifzage Hifizefendića, te Abdulaha Ibrića (zapovjednika legije u Sladni) podnio hfz. Salim Alić, Ademov otac.⁶⁷ Teške optužbe tom prilikom iznesene, donekle se mogu i razumjeti (bol zbog gubitka sina), ali Zemaljska komisija nije uopće provjeravala činjenice, iako su uz samu Odluku priložili službene prijepise dokumenata, iz kojih se vidjelo da je upravo tih dana, 15./16. decembar 1943. godine, Ibrahim Pjanić u Sokolu pretrpio teško ranjavanje (navodno devet rana). Stoga se čini u najmanju ruku sumnjivo da je imao kada pisati prijave protiv Alića. Uostalom, tako nešto nije bilo ni potrebno: Ibrićevi ljudi su “uhvatili” i Alićevo pismo, koje su kao *corpus delicti* predali oružništvu, a ovi njemačkom garnizonu. Nakon hapšenja, Alić je hrabro sve sam priznao.

Ljudi pod Pjanićevom komandom su, prema Odluci, navodno počinili i niz ubistava i zlostavljanja zarobljenih partizanskih boraca, ali se ne navodi niti jedan konkretan primjer, a ni ukupan broj žrtava. Takva djela, prema Haškim konvencijama iz 1907. i Ženevskoj konvenciji iz 1929. godine, predstavljaju ratne zločine, ali ni partizanska strana niti njihovi protivnici se toga često nisu držali. Stoga smatramo da

ne treba ni sumnjati da su pojedini pripadnici Pjanićeve bojne ubijali zarobljene partizane. No, i partizanska je strana postupala jednako brutalno – naveli smo već neke zločine vojvođanskih jedinica s kraja 1943. godine, a u jednom izvještaju komesara Tuzlanskog NOP odreda od 1. XII. 1944. kaže se doslovno: “*U borbama na Gračanici, Puračiću i u odbrani Lukavca od jakih ustaških snaga borci su pokazali borbenost, strahovitu mržnju prema narodnim izdajnicima. U odbrani Lukavca ranjenike i zarobljenike su odmah ubijali*”⁶⁸ (podcrtao autor).

Isto tako, navodi o pljački su vjerovatni. U ranije citiranom izvještaju, Ratimir Gadža je posvjedočio o pljačkanju i pustošenju državne imovine od strane vojske, osobito XXV. bojne, koji su sa državnih i općinskih zgrada skidali oluke, prozore, vrata, rušili ograde i sl. “*Razumljiva je stvar*”, piše Gadža, “*da vojska mora da se grije, opere, skuha i osuši nakon dolaska sa terena, ali treba dodati da su oko Gračanice, kako državne šume, tako podržavljene privatne, te sada posebničke skoro sve, devastirane i na mjestima nekada liepih gajeva sada se pokazali kamenjari. Ovo uništavanje šume nije bilo samo za potrebe pomenu tih jedinca, nego je skoro mnogi pripadnik vukao drva i svojim kućama, pa čak i prodavao*”. On je pokušao spriječiti to raznošenje i uništavanje, osiguravajući opskrbu jedinica drvetom i ostalim poljoprivrednim proizvodima na zakonit način ili putem dobrovoljnih priloga “*da bi se zaveo neki red, te da svako, ko se zaprtio puškom ne*

67 Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača NR BiH, inv. br. 5886, original u Arhivu BiH u Sarajevu, fotokopija u posjedu autora.

68 Faksimil izvještaja je je objavljen u monografiji *Tuzlanski partizanski odred*, Tuzla: Univerzal, 1988., na str. 98-99. U spomenutom napadu na Lukavac učestvovala je i Pjanićeva XXV. djelatna bojna.

bude neograničeni gospodar i dahija u svom selu". Zbog svega ovoga, ne treba sumnjati da su neki pripadnici Pjanićevih jedinica udarali i na privatnu imovinu, osobito ljudi koji su bili partizanski simpatizeri.

Međutim, ostaje pitanje koliko je Ibrahim Pjanić znao ili odobravao sva ova djela i koliki je u svemu tome stupanj njegove odgovornosti. Sumnju u njegovu istinsku krivicu bude neki njegovi postupci koje smo spomenuli, poput prilično blagonaklonog odnosa prema politički i rasno nepodobnim osobama. Po ovom pitanju, možemo zaključiti sljedeće: za sada ne postoje nikakvi dokazi koji upućuju da je Ibrahim Pjanić naredio ili neposredno počinio djela koja se, prema dokumentima međunarodnog ratnog prava važećim tokom Drugog svjetskog rata, smatraju ratnim zločinima. Počinitelja takvih djela, međutim, najvjerojatnije jeste bilo među Pjaniću podčinjenim vojnicima. Ukoliko ih on svjesno i namjerno nije sprječavao, niti protiv podređenih vojnika provodio propisane stegovne postupke, u tom slučaju bi bio snosio zapovjednu odgovornost.

U svakom slučaju, u tom pravcu treba usmjeriti buduća istraživanja, uz puno razumijevanje povijesnog konteksta u kome je Pjanić kao časnik i zapovjednik djelovao, ali isto tako i konteksta u kojem su davane izjave svjedoka Zemaljskoj komisiji i u kom je ta ustanova obavljala zadatak. Spomenuta i analizirana Odluka Zemaljske komisije, kojom se Pjanić proglašava ratnim zločincem je zapravo imala jedan praktičan cilj: njegovo izručenje komunističkoj Jugoslaviji, kako bi se kao opasan politički i ideološki protivnik izveo pred sud i na taj način politički ili čak fizički likvidirao. Međutim, ta odluka

nema pravnu snagu, ona nije ni optužnica, a kamo li presuda. U tom smislu, držimo da nema osnova Ibrahima Pjanića označavati kao ratnog zločinca, jer ne postoje čvrsti dokazi koji bi takvo što izravno potvrdili.

19. U HRVATSKOJ EMIGRACIJI

Emigrantski period Pjanićevog života je gotovo potpuno neistražen i poznat je tek u najosnovnijim crtama. U samim počecima ovog razdoblja svog života, u vrijeme kada su komunističke vlasti tražile njegovo izručenje, Pjanić se koristio pseudonimom *Ibrahim Pirić*, što je bilo djevojačko prezime njegove majke. Kasnije, kada se "legalizirao", koristio se pravim prezimenom ili je koristio oba. Njegov puni potpis na dokumentima i publikacijama iz tog vremena glasio je: *pukovnik Ibrahim vitez Pirić-Pjanić*.

Iz američkog logora u Italiji, Pjanić je emigrirao u Siriju, zemlju koja je tih godina primila velik broj muslimanskih emigranata, Bošnjaka i Albanaca, političkih azilanata i pripadnika poraženih oružanih snaga. Suočena s teškom vanjskopolitičkom situacijom i agresivnom cionističkom politikom na svojim granicama, bez stručnog kadra i izgrađene vojske, ova je zemlja bila spremna pružiti drugu priliku onima koji su morali napustiti vlastitu domovinu. U Siriji su se tako skupili neki od najuglednijih bošnjačkih predstavnika u NDH, poput dr. Džafer-bega Kulenovića – predsjednika vlade NDH, zatim prof. Hakije Hadžića, poglavnog pobočnika prof. Alije Šuljka i drugih; konačno, Sirija je primila i brojne Hrvate-katolike. Svi oni su zajedno djelovali u hrvatskom nacionalnom duhu, okupljeni u Društvo Hrvata u Siriji. I Pja-

nić je bio član tog društva, a kasnih 1950-tih je biran i za njegovog predsjednika. Prema izvještajima jugoslavenske diplomatske službe iz 1949. godine, Pjanić je radio na prikupljanju emigranata za sirijske oružane snage, a bio je i jedan od potpisnika Memoranduma Hrvata-muslimana upućenog 1951. Sveislamskom kongresu u Karačiju (ŽIVOTIĆ, 2008: 53).

Formalno, kao i dr. Džafer-beg Kulenović, i Pjanić se u početku priklanjao Hrvatskom oslobodilačkom pokretu, emigrantskoj političkoj organizaciji koju je osnovao dr. Ante Pavelić. U tom smislu, kada su ga u nekim novinskim napisima pokušali povezati s jednom protivničkom frakcijom, Pjanić je u listu "Hrvatska" 24. VII. 1957. dao izjavu "da je on bio i ostaje uz Poglavnika" (KRIZMAN, 1986: 422-423, prema listu *Hrvat*, Oldham, IX/1957, br. 7-8). Međutim, nedugo nakon toga, Pjanić je prešao u suparničku političku organizaciju – *Hrvatski narodni odpor* kontroverznog Vjekoslava Maksa Luburića, koji je boravio u Španiji. Sam Pjanić je nekako u to doba napustio Siriju, te prešao u Njemačku, nastanivši se u Münchenu.

Ova epizoda Pjanićevog životopisa je možda i najkontroverznija. Maks Luburić je bio jedan od najistaknutijih, ali i najozloglašnijih predstavnika Ustaškog pokreta. U prvoj godini rata je bio zapovjednik Ustaške odbrane, posebnog odjela

■ NA BLEIBURGU, 1977. GODINE - SLIJEVA NADESNO: ADEM DELIĆ, IBRAHIM PJANIĆ I OMER VRABAC. FOTOGRAFIJA JE SNIMLJENA DVA MJESECA PRIJE PJANIĆEVE SMRTI

UNS-e, zaduženog za organizaciju i nadzor nad koncentracionim logorima (u kojima je do 1945. ubijeno više desetina hiljada ljudi), nakon toga je sa Ustaškim odbrambenim združenjem učestvovao u borbama, istaknuvši se brutalnošću i samovoljom, zbog čega je bio i kažnjen, stavljanjem u kućni pritvor. Zadnjih mjeseci rata, upućen je na teren, sa zadatkom da organizira odbranu Sarajeva, ali je istovremeno poduzeo i brutalne represalije protiv partizanskih saradnika i simpatizera u gradu.⁶⁹ Što

⁶⁹ Među njima je bilo i poznato vješanje 55 osumnjičenika na Marijin Dvoru. Opširnije o Luburiću: *Tko je tko u NDH*, 240-242 (Z. Dizdar).

se tiče same organizacije koju je osnovao, *Hrvatski narodni odpor* je 1970-tih došao na zao glas, kada skupina njegovih mladih članova postepeno usvaja i primjenjuje terorističke metode.

Međutim, u vrijeme kada je Pjanić djelovao i surađivao sa ovom organizacijom i samim Luburićem, tokom 1960-tih godina, Hrvatski narodni odpor se bazirao prvenstveno na političko i propagandno djelovanje i to dosta idealistički. Da li je Ibrahimu Pjaniću bila poznata Luburićeva mračna prošlost – ne znamo, ali Maks Luburić je od sredine 1950-tih godina, preko Hrvatskog narodnog otpora i putem svoje štampe (lista *Odbrana* i ilustrirane revije *Drina*) zagovarao obnovu NDH na jednoj širokoj platformi, koja je uključivala prevazilaženje svih ideoloških razlika – ne samo među pocijepanom hrvatskom emigracijom, nego čak i između same te emigracije i hrvatskih komunista! Drugim riječima, kako je to Luburić često slikovito objašnjavao, valjalo je skinuti i crvenu petokraku i slovo 'U', zaboraviti prošlost i okrenuti se budućnosti, te se udruženim snagama izboriti za rušenje Jugoslavije i obnovu hrvatske države, s granicom na rijeci Drini.

Takvom platformom Luburić je uspio okupiti širi krug saradnika, među kojima je bilo i bivših časnika oružanih snaga NDH, i političara, i intelektualaca, pa i umjetnika, među njima i dosta muslimana, od kojih je najznačajniji bio Nahid Kulenović, sin dr. Džafer-bega Kulenovića.⁷⁰ Za razliku

od taktiziranja ostalih ustaških političkih predstavnika (uključujući i Pavelića, koji je razmatrao i zajednički sporazum sa srpskim političarom Milanom Stojadinovićem o rušenju komunističke Jugoslavije, te uspostavi srpske i hrvatske države koje bi podijelile Bosnu), Maks Luburić je ostao beskompromisni zagovornik obnove hrvatske države na njenom cjelokupnom "povijesnom teritoriju", koji je po ustaškom viđenju uključivao cijelu Bosnu i Hercegovinu, pa čak i Sandžak. Vjerovatno je upravo to i privuklo muslimane u njegovu organizaciju.

Najočitiji vid djelatnosti Ibrahima Pjanića u Hrvatskom narodnom otporu jeste saradnja u izdanjima, odnosno periodici ove organizacije – listu *Odbrana*, te vojnoj reviji *Drina*. Pisao je vojno i povijesno-publicističke članke, memoarske zapise, pa čak i pjesme. Osim toga, obilazio je organizacije Otpora u različitim europskim zemljama, držeći predavanja i govore. Kao istaknuti vojni zapovjednik, važio je kao ekspert za vojna pitanja, a zanimljivo je da je na istom polju djelovao i pukovnik Ivan Stier (Štir), također član Hrvatskog narodnog otpora, koji je u prvoj polovici 1942. sa svojom 13. ustaškom bojnom boravio na gračaničkom području. Isto tako, Pjanić je kao musliman učestvovao u pokušajima političkog povezivanja hrvatske emigracije sa vladama arapskih zemalja. Bio je i zamjenik Vrhovnog zapovjednika Hrvatskog narodnog otpora (tj. Luburića), a sam Maks Luburić ga je dosta cijenio (što se vidi iz uvodnika i komentara u spomenutim publikacijama), kao zaslužnog voj-

⁷⁰ Neki podaci o muslimanima oko Luburića: Imamović, 1996: 80, s tim što su dosta tendenciozno navedeni. O Pjaniću, tako, Imamović piše: "Uz Luburića je pristajao i Ibrahim Pjanić, opskurni i kontroverzni zapovjednik muslimanske ustaške legije (u narodu poznate «Pjanine ustaše») na Sokolu kod Gračanice. U emigraciji mu je bivši ustaški tajnik Vjekoslav Vrančić

dao titulu "viteza", pa se od tada predstavljao i potpisivao kao Ibrahim-vitez, ili Ibrahim-beg". Vidjeli smo kako je, zapravo, Pjanić dobio tu titulu, još u ratu.

nika. U nekim su se prilikama i susretali, pa i zajedno javno istupali.⁷¹

Godine 1969., jugoslavenska tajna policija (zloglasna UDB-a) je preko plaćenih ubica na brutalan način likvidirala Maksa Luburića, a potom i Nahida Kulenovića, koji je živio u istom gradu gdje i Pjanić – u Münchenu. U samom Odporu tokom 1970-tih godina dolazi do podjele na više frakcija – na jednoj strani ostaju stari članovi i veterani oružanih snaga NDH, uglavnom ljudi u poodmaklim godinama, čije je već sasvim idealističko djelovanje sve više naličilo običnom folkloru, dok se mlađi predstavnici, koji su emigrirali iz Jugoslavije nakon rata, okreću revolucionarnim i terorističkim metodama, po uzoru na IRA-u, ETA-u, PLO, RAF, Crvene brigade, Sive vukove i slične organizacije. Njihov način djelovanja postaju bombaški napadi na jugoslavenska diplomatska i privredna predstavništva, otmice aviona, atentati.

Ibrahim Pjanić je, kao čovjek u već poodmaklim godinama, ostao po strani od ovog novog kursa. Posljednje godine života je mirno proveo u Münchenu, djelujući u okviru organizacije Ujedinjeni Hrvati Njemačke. Održavao je kontakte sa porodicom u Bosni i Hercegovini, a ponovo se i oženio, jednom Gračankom, koja je otputovala u Njemačku. Održavao je kontakte i sa nekim ljudima s gračaničkog područja koji su tih godina odlazili na rad u Njemačku. Navodno, iako formalno nije ispunjavao uvjete za zakonsku amnestiju – bio je, ipak, visoki oficir komunistima neprijateljske vojske sa visokim odlikovanjima, te

aktivan pripadnik “neprijateljske emigracije” – komunisti su na izmaku 1960-tih bili spremni da Pjaniću dopuste i povratak u domovinu.

Posjeta nekih ljudi iz Državne bezbjednosti predsjedniku općinske skupštine u Gračanici, Rizi Sumanu, te uputa da preko porodice pošalje poruku Pjaniću da se vrati u Jugoslaviju⁷² – priča je koja se možda nikada neće moći ni provjeriti. Ipak, ni UDB-a nije sve rješavala metkom, nožem, čekićom... Potvrđuje to i slučaj kontroverznog svećenika i publiciste Krunoslava Draganovića, jednog od najuglednijih predstavnika hrvatske emigracije, koji se pod nerazjašnjenim okolnostima, 1967. godine, iznenada obreo u Jugoslaviji, gdje je nakon kratkotrajnog boravka u pritvoru pušten na tzv. kontroliranu slobodu, pišući, istražujući i predajući na Franjevačkoj bogosloviji u Sarajevu. Ko zna, možda su u strukturama UDB-e takvu sudbinu namijenili i već ostarjelom vitezu Pjaniću, ponudivši mu povratak kući, gdje bi bio “na oku”. Ipak, Pjanić je odlučio ostati. Možda je tako bilo i bolje. U svom zavičaju je tada službeno bio “domaći izdajnik”, “zločinac”, “narodni neprijatelj”, a u emigraciji pukovnik i vitez. Na Ahiret je preseelio 17. jula 1977. godine u Münchenu, gdje je i pokopan.

20. UMJESTO ZAKLJUČKA: IBRAHIM PJANIĆ IZMEĐU MITSKOG I REALNOG

U vrijeme socijalističke Jugoslavije, Pjanić je u javnom diskursu tretiran izrazito negativno. “Narodni neprijatelj”, “fašist”, “domaći izdajnik”, “sluga okupa-

71 Prema Zvizdiću (1997: 324), Pjanić je 1960. sa Stjepanom Buconjićem i Mirkom Bilobrkom pokrenuo list “Slobodna Hrvatska”, u kome je surađivao do smrti.

72 HAMZIĆ, 2001: 112; podaci dopunjeni u razgovoru s autorom.

tora”, “zlikovac”, “najveći izrod” i bezbroj drugih sličnih ideoloških kvalifikacija o njemu se moglo čuti u govorima, izlaganjima i obraćanjima, što je ostavilo traga u zapisnicima i drugim dokumentima tog doba. Razlog tome nije bio samo u Pjanićevoj ratnoj prošlosti, nego i činjenica da je pripadao “neprijateljskoj emigraciji”. Među komunistima i komunizmu naklonjenim ljudima Pjanić je zbog toga zaista i doživljavao kao negativna ličnost, a taj komunistički mit o Pjaniću kao nekakvom sinonimu fašizma u lokalnim okvirima i danas je živ. Kod većine naroda, pak, o Pjaniću je živjela sasvim suprotna percepcija, koja se nije smjela javno iskazivati;⁷³ ona je vremenom također oblikovana u svojevrsan historijski mit. U tradicionalnom miljeu na selu i u gradu, religioznoj sredini, pa i ostacima predratnog bošnjačkog građanskog društva, Pjanić je, između ostalog, predstavljao kao najzaslužnija ličnost za spas i opstanak Bošnjaka na ovim prostorima. Ilustrativno je u tom pogledu kazivanje dr. Avde Prohića i Hifzage Halilbegovića, inače dvojice predratnih demokratskih i lijevo orijentiranih predstavnika građanskog sloja, prema kojem “*viđenije Gračani-
lije daju povjerenje Pjaniću da organizira odbranu*” (HALILBEGOVIĆ, 2000: 15). Ovaj mit je, očekivano, naglašavan i u vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu.⁷⁴ Treći

73 Rahm. Fikret Konjić Učo je autoru ovoga rada ispričao događaj kojemu je svjedočio na jednom vaešu u Gračanici ranih 1970-tih, kada su milicioneri sa palicama nasrnuli na čovjeka jer je glasno zapjevao: “Vrati se, Ibro, žito je zrelo!” Shvatili su to kao provokaciju i protumačili da on time aludira na povratak Ibrahima Pjanića iz Njemačke, iako se zapravo radilo o popularnoj izvornoj pjesmi iz tog doba (pogl. rad Rusmira Djedovića o izvornoj muzici u ovom broju Gračaničkog glasnika).

74 Jedan od lokalnih pjesnika iz Gračanice je u to vrijeme čak napisao i objavio pjesmu o Pjaniću.

historijski mit o Ibrahimu Pjaniću, kao zaslužnom borcu za “hrvatsku stvar”, jednom od “ponosnih sinova hrvatske Bosne” izgrađen je u krugovima hrvatske političke emigracije – uz, da se tako izrazimo, i samo Pjanićevo “saučesništvo”.

Komunistički pogledi na Ibrahima Pjanića su u potpunosti prožeti ideološkim stereotipima, koji distorziraju realnu sliku tog vremena i zbivanja u njemu. Jedan od najprisutnijih je nametnuti ideološki kliše o “okupatoru” i “domaćim izdajnicima”, nasuprot “pokretu otpora”, odnosno “osloboditeljima”, koji je nastao još u toku samog rata, kao rezultat propagande NOP-a u cilju stjecanja međunarodnog priznanja legitimiteta njegove borbe, a nametnut je kao historiografski metanarativ u vrijeme socijalističke Jugoslavije, kao totalitarne zemlje pod kontrolom komunističkog režima. U tom smislu, Drugi svjetski rat na ovim prostorima se sagledavao u kontekstu NOP-a, umjesto da se NOP sagleda u kontekstu složenih prilika Drugog svjetskog rata. Taj metanarativ je postao temelj ideologije, koja je monopolizirala prošlost i nametala vlastitu interpretaciju cjelokupnoj društvenoj zajednici, u cilju oblikovanja podobnog kolektivnog identiteta, zanemarujući izuzetno kompliciranu historijsku stvarnost na prostorima bivše Kraljevine Jugoslavije tokom Drugog svjetskog rata.

U tom smislu, i Pjanić je označavan kao “kvisling”, “sluga okupatora” i sl., ali takvi pojmovi jednostavno nemaju utemeljenja. Kraljevina Jugoslavija nije bila (jedno)nacionalna država, koja kao žrtva agresije pada pod okupaciju, te u kojoj se na jednoj strani javljaju saradnici okupatora, a na drugoj pokret otpora i osloboditelji. Naprotiv, ona je predstavljala podijel-

ljenu i nestabilnu višenacionalnu zajednicu sa brojnim neriješenim problemima, koji su kasnije uvjetovali i odredili neka zbivanja i procese tokom samog rata, gdje je na njezinim prostorima, u okvirima globalnog sukoba dva suprotstavljena tabora, bjesnio i *bellum omnium contra omnes*. Na području Bosne i Hercegovine, pak, to je još i više bilo izraženo.

Nakon propasti socijalističke Jugoslavije i pada komunističkog režima, koji su nametali ne samo ideološke obrasce interpretacije povijesti, nego i okvire istraživačkih radova – stvoreni su osnovni preduvjeti i za neovisna istraživanja, i za kritičko preispitivanje historije tog perioda. Novi istraživački poduhvati su, tako, temeljito rasvijetlili neke ranije zanemarene aspekte, te prezentirali do tada nepoznate činjenice. Međutim, historija Drugog svjetskog rata na ovim prostorima se najčešće i dalje promatra kroz interpretacijski okvir antifašističke borbe kao dominirajućeg metanarativa. Globalni sukob na relaciji fašizam – antifašizam (uz subjektivno i selektivno korištenje ovih termina), predstavljen kao teološki koncept sukoba dobra i zla, na taj način se i dalje pokušava nametnuti kao okvir za tumačenje i objašnjenje, opet naglašavamo, izuzetno složene historijske realnosti na prostorima bivše Kraljevine Jugoslavije, a osobito Bosne i Hercegovine. Taj okvir se, štaviše, “spušta” i na lokalni nivo, gdje se čak i neke interpretacije vezane za opće prilike na nivou Bosne i Hercegovine ne mogu održati.

Proučavanjem izvorne građe, zapravo, može se opaziti da je svaki mikroprostor imao neke svoje specifičnosti, u većoj ili manjoj mjeri, koje mogu odgovarati širim ili općim interpretacijskim obrascima,

ali ne moraju uvijek. Međutim, ignoriranje informacija koje izvori nude i namećanje širih interpretacijskih okvira čak i na mikroprostor, gdje oni objektivno ne vrijede niti mogu naći potvrdu u izvorima – predstavljalo bi potpuni metodološki promašaj. U tom smislu, pokušavati objasniti povijesnu ulogu Ibrahima Pjanića kroz pitanja o fašizmu/antifašizmu ili pravoj i krivoj strani, predstavlja pogrešno i promašeno historiografsko polazište, jer će se neminovno zapasti u procjep između lokalne i generalne perspektive. Tako bismo, na primjer, zbog pripadnosti Ustaškom pokretu Pjanića ocijeniti kao fašistu, ali bi odmah morali postaviti pitanje kako to da fašist spašava Židove? Jasno je, dakle, da se na osnovu općeprihvaćenih ocjena o Ustaškom pokretu i režimu u NDH ne mogu davati ocjene o Ibrahimu Pjaniću, kao što se ni Pjanićevi postupci ne mogu uzimati kao mjerilo za ocjenu tog pokreta.

Jasno je, dakle, da su neki osnovni elementi komunističkog mita o Ibrahimu Pjaniću, kao “kvislingu” ili “fašisti” teško mogu dovesti u sklad sa prezentiranim činjenicama, kao i historijskim kontekstom u kojem je Pjanić djelovao. S druge strane, onaj tradicionalistički mit, nazovimo ga tako, po kojem je Pjanić navodni spasitelj Gračanice i najzaslužnija osoba u odbrani Gračanice od četničke opasnosti – također nema uporište u činjenicama koje smo prezentirali. Ibrahim Pjanić uistinu jeste jedan od organizatora odbrane, na području svog rodnog Sokola, ali već na širem gračaničkom području tu je još niz drugih ljudi, počevši od Pjanićevog nadređenog – Sejde Đulića, zatim Ibrahima Like (zapovjednika satnije u Gračanici) pa nadalje. Čini se da je pripisivanje te uloge Pjaniću među

■ MEZAR IBRAHIMA PJANIĆA U MÜNCHENU

ovdašnjim narodom bio svojevrsan vid pasivnog otpora tadašnjem komunističkom totalitarizmu.

Naposljetku, treći – emigrantski mit o Pjaniću teško može imati uporišta. Iz njegove ratne biografije smo vidjeli da je Ibrahim Pjanić tokom rata mnogo puta bio “na raskrižju”, dvoumeći se kojom stranom krenuti. Ima osnova za pretpostavku da je od prvih ratnih dana iskazivao određeno prohrvatsko opredjeljenje, ali je u ključnim trenucima kretao u onom smjeru u kojem je bilo okrenuto raspoloženje njegovog naroda – od Hadžiefendićeve legije, preko prvih pregovora s partizanima, potom tzv. “zelenog kadra” na liniji bošnjačke autonomističke politike, pa sve do zapovjedništva nad ustaškom bojnomo. Ipak, i kao ustaša, ponovo se ne ustručava pregovarati s partizanima, a iz izvještaja Ratimira Gadže o stanju u Gračanici smo vidjeli koliko se autoritet NDH tada poštovao. Silom prilika, našavši se u krugu hrvatske političke emi-

gracije, Pjanić je konačno definirao i svoj vlastiti identitet, u duhu pravaških načela o višekonfesionalnoj hrvatskoj naciji i Bošnjacima kao sastavnom djelu hrvatskog korpusa. U tom razdoblju, nije mu smetalo da “kapitalizira” svoje vitezvo, čin i ratna odlikovanja, koja su u samom ratu bila više rezultat nastojanja ustaškog režima da spriječi pojavu još jednog Huske Miljkovića, nego li nekakvo stvarno priznanje zaslužnom hrvatskom borcu. Pjaniću su tako sigurno godili svi hvalospjevi i pažnja koju je primao, kao i priče o fantomskoj “Posavskoj vojnici” i epskom junaštvu. U tom duhu je, uostalom, ispraćen i na onaj svijet, kao vitez Krune kralja Zvonimira i pukovnik HOS-a, sa hrvatskim povijesnim grbom na nadgrobnom nišanu.

Pravila historijske struke ne dopuštaju jednostrane ocjene bilo čijeg lika i djela. Ona, naprotiv, zahtijevaju da se nečiji život i povijesna uloga osvijetle na osnovu pro-

vjerenih činjenica i primarnih historijskih izvora, ali isto tako, i da se smjeste u kontekst vremena u kojem je ta ličnost živjela, ali i prostora na kome je djelovala. U tom smislu treba tragati i za historijskom ocjenom o Ibrahimu Pjaniću, a njegov životni put i povijesnu ulogu promatrati na više ravni. U razdoblju između dva svjetska rata, Pjanić je bio uključen u rješavanje problema svoje lokalne zajednice, i kroz političko djelovanje, i kroz rad u džematskom medžlisu, dok najveći dio Drugog svjetskog rata provodi u traženju izlaza za svoj narod. Njegovo je djelovanje primjer tipično bošnjačkog, *“lokalnog, krajnje usitnjenog, pragmatičnog djelovanja usmjerenog na fizičku zaštitu Bošnjaka”* (Filandra, 1998: 195), a uloga je bila uglavnom pozitivna – osobito s motrišta interesa običnih ljudi iz ovog kraja, kojima je bio glavni cilj “predeverati” rat sa što manje žrtava i štete, ne odlazeći od kuća i braneći vlastite živote, imovinu i naselja. Iako je formalno obavljao dužnost političkog predstavnika Ustaškog pokreta u Gračanici, a kasnije i zapovjednika jedne bojne njegovog vojnog krila, Ustaške vojnice, Pjanić se teško može samo na osnovu toga diskreditirati i diskvalificirati, jer za sada nema dovoljno dokaza koji bi ga teretili za ličnu odgovornost, odnosno učešće u djelima zbog kojih je Ustaški pokret označen zločinačkim. Naprotiv, neki slučajevi koje smo naveli, svjedoče da je koristio svoj utjecaj i poziciju da pomogne ljudima koji su bili progonjeni od režima, osobito onim koji su stradavali samo zbog svoje nacionalne, odnosno rasne pripadnosti (spašavanje Židova i sl.). U hrvatskoj emigraciji, međutim, životni put Ibrahima Pjanića je krenuo drugim tokom. U vrijeme dok su Bošnjaci

u Pjanićevoj domovini pobjeđivali u borbi za priznanje svog nacionalnog subjektiviteta, ali i dalju izgradnju državnosti Bosne i Hercegovine, on se ipak još uvijek zalagao za realizaciju jedne historijski promašene državne i nacionalne ideje, koja je propala 1945. godine, obilježena hipotekom zločina. Koliko je sam imao realnih predodžbi o svemu tome, posebno je pitanje.

U svakom slučaju, Ibrahim Pjanić predstavlja izuzetno zanimljivu i neobičnu, ali i veoma značajnu ličnost, koja zasluži detaljniju historiografsku obradu, ali isto tako demistifikaciju i demitologizaciju u našoj lokalnoj zajednici, koja je, pored brojnih problema svakodnevnice, dodatno opterećena primjerima suprotnih percepcija i interpretacija različitih razdoblja, događaja i momenata vlastite prošlosti. Nadamo se da će i ovaj rad poslužiti kao polazna osnova u tom pravcu, te da će nova istraživanja razriješiti mnoge nedoumice, popuniti praznine, te potvrditi ili pak izmijeniti zaključke koje smo dužnim oprezom iznijeli.

IZVORI I LITERATURA

- Arhiv Jugoslavije, Beograd [AJ] – fond 110 (Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača)
- Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla [ATK] – fondovi zbirke: Radnički pokret i narodnooslobodilačka borba u sjeveroistočnoj Bosni (1920-1945); Sreski komitet SK BiH Gračanica (BiH-ATKT/SK SKBiHG); Sreski narodni odbor Gračanica (BiH-ATKT/SNOG)
- Vojni arhiv Ministarstva odbrane Srbije, Beograd [VAB] – fondovi: Nezavisna država Hrvatska (1941.-1945.) i Četnici Draže Mihailovića (1941.-1945.)
- Zavičajna zbirka Gračanica [ZZG], inv. br. 102;
- Medžlis Islamske zajednice Gračanica, građa Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva

- Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije [ZNOR], tom II: Dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941-1945.; tom IV: Borbe u Bosni i Hercegovini; tom XII: Dokumenti Njemačkog Rajha 1941-1945.; tom XIV: Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića 1941-1945.
- Žrtvoslov bošnjačkog stanovništva s područja općine Gračanica 1941.-1945. (priredili: Omer Hamzić i Edin Šaković), Gračanički glasnik, XV/29, 2010., 92-122. [Žrtvoslov]
- Periodika: Vrbaskе novine, Banja Luka; El-Hidaje, Sarajevo
- AHMEDBAŠIĆ, Fikret 1998: Doborovci – Gornji i Donji (etnološka skica). Gračanički glasnik, god. III, br. 6, 1998., 74-84.
- ČURIĆ, Ešref – HAMZIĆ, Omer 1985: Biljezi slobode. Partizanska spomen-obilježja na području opštine Gračanica, Gračanica: Opštinski odbor SUBNOR-a i Komisija za istoriju OK SK BiH, 1985.
- DEDIJER, Vladimir – MILETIĆ, Antun 1990: Genocid nad Muslimanima, 1941-1945: zbornik dokumenata i svjedočenja, Sarajevo: Svjetlost, 1990.
- DELIĆ, Osman 1986: Sto godina narodne osnovne škole u Gračanici. Uz pregled razvoja osnovnog školstva na području opštine Gračanica, Gračanica: Samoupravna interesna zajednica osnovnog obrazovanja i vaspitanja, 1988.
- DIZDAR, Zdravko 2002: Četnički zločini u Bosni i Hercegovini 1941.-1945., Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Dom i svijet, 2002.
- DIZDAR, Zdravko: Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice), Senjski zbornik, Vol. 32 No. 1, 2005., 117-193.
- ĐOZIĆ, Adib 2008: Đozići iz Srebrenice – skica za znanstvenu monografiju, Baština sjeveroistočne Bosne, br. 1, 2008. (2010.), 101-115.
- FILANDRA, Šaćir 1998: Bošnjačka politika u XX. stoljeću, Sarajevo: Sejtarija, 1998.
- Grahek Ravančić, Martina 2009: Bleiburg i križni put 1945., Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.
- HADŽIJAHIĆ, Muhamed 1973: Muslimanske rezolucije iz 1941.–u Zborniku: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo: Institut za istoriju radničkog pokreta, 1973.
- HALILBEGOVIĆ, Nihad 2000: Bošnjaci – žrtve zaborava. Sarajevo, Halkomex, 2000.
- HALILBEGOVIĆ, Nihad 2004: O kandidaturi Mustafe Mulalića za narodnog poslanika Gračaničkog sreza na petomajskim izborima, 1935. godine. (Iz neobjavljenog memoarskog spisa Mustafe Mulalića pod naslovom “Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mojih doživljaja i rasuđivanja”), Gračanički glasnik, god. IX, br. 18, 2004., 85-91.
- HAMZIĆ, Omer 2001: Putevi i stranputice viteza Pjanića, Gračanički glasnik, god. IV, br. 11, 2001., 110-112.
- HAMZIĆ, Omer 2004: Formiranje i raspored jedinica Hadžiefendića legije na području tuzlanske oblasti, Stav, 6/7, III, Tuzla 2004., str. 63-77.
- HAMZIĆ, Omer, 2008: Likovi zavičaja: Adem Alić. Kako je stradao najbolji partizanski ilegalac u Gračanici, Gračanički glasnik, god. XIII, br. 26, 2008., 45-50.
- HAMZIĆ, Omer 2007: Prva organizacija KPJ u Gračanici i njeno antifašističko djelovanje tokom Drugog svjetskog rata – od osnivanja, u proljeće 1941., do raspuštanja, u jesen 1944. godine, Gračanički glasnik, god. XII, br. 24, 56-76.
- HAMZIĆ, Omer 2009: Progoni i stradanja Jevreja u Gračanici tokom Drugog svjetskog rata, Baština sjeveroistočne Bosne, 2, 2009., 47-60.
- HAMZIĆ, Omer – DJEDOVIĆ, Rusmir 2008: Lukavica kod Gračanice – historijska monografija, Gračanica: Bosanski kulturni centar, 2008.
- HAMZIĆ, Omer – DJEDOVIĆ, Rusmir, 2010: Doborovci kod Gračanice: historijska monografija, Doborovci: Mjesna zajednica, Gračanica: Monos, 2010.
- HAMZIĆ, Omer, 2012: Gračanica i okolina u periodu između dva svjetska rata: (pravno-politički i društveno-ekonomski razvoj), Travnik: Univerzitet u Travniku, 2012.
- HASANBEGOVIĆ, Zlatko, 2008: Iz korespondencije Adame Mešića uoči uspostave Banovine Hrvatske. Pismo Društva bosansko-hercegovačkih Hrvata u Zagrebu reis-ul-ulemi Fehimu Spahi i vrhbosanskom nadbi-

- skupu Ivanu Šariću iz svibnja 1939., Časopis za suvremenu povijest, god. XL, vol. 3, 2008.
- HASANBEGOVIĆ, Zlatko, 2010: Predstavka skupine gračaničkih građana Poglavlju Anti Paveliću iz rujna 1941. godine, Gračanički glasnik, god. XV, br. 29, 89-91.
 - HUREM, Rasim, 1967: Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira NDH, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVI/1965, 1967., 191-221.
 - HUREM, Rasim, 1968: Konceptije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju Bosne i Hercegovine u vremenu od sredine 1943. do kraja 1944. godine, Prilozi, Institut za historiju radničkog pokreta, Sarajevo, IV/4, 1968., 533-548.
 - IMAMOVIĆ, Mustafa 1996: Bošnjaci u emigraciji. Monografija "Bosanskih pogleda" 1955-1967., Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – odjel Sarajevo, 1996.
 - JAHIC, Adnan 1995: Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu, Tuzla: Zmaj od Bosne – KDB Preporod, 1995.
 - KRIZMAN, Bogdan 1986: Pavelić u bjekstvu, Zagreb: Globus, 1986.
 - KUJOVIĆ, Mina 2001: Političke napetosti u Gračanici tokom imenovanja kotarskog predstojnika Ahmet. ef. Borića 1919. godine, Gračanički glasnik, god. V, br. 9, 2000., 51-54.
 - KUJOVIĆ, Mina 2004: Tragom dokumenta: nacionalistički ispad nekih Srba u Gračanici 1894. godine, Gračanički glasnik, god. IX, br. 17, 2004., 82-85.
 - KUJOVIĆ, Mina 2004a: Neki detalji o smjeni vlasti u Gračanici krajem novembra 1918. godine, Gračanički glasnik, god. IX, br. 18, 2004., 81-85;
 - MAŠIĆ, Izet 2010: Život i djelo Muhameda Mašića, Sarajevo: Avicena, 2010.
 - MIDŽIĆ, Fikret 2011: Muslimanska milicija Huske Miljkovića u Cazinskoj krajini, Bošnjačka pismohrana, sv. 10, br. 32-33 (Zbornik radova sa simpozija "Cazinska krajina u XX. stoljeću – politika, ljudi, događaji"), Zagreb 2011., 189-222.
 - MILADINOVIĆ, Svetislav Slavko 1982: Četrnaesta srpska NOU brigada, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1982.
 - MULALIĆ, Mustafa 1936: Orijent na Zapadu: Savremeni kulturni i socijalni problemi muslimana Jugoslavije, Beograd: Štamparija "Grafički institut", 1936.
 - PORTMANN, Michael 2004: Communist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory During and After WWII (1943-1950), Tokovi istorije, 1-2/2004, 45-74.
 - PUŠKAR, Osman 2001: Zapis o Sokolu, Gračanički glasnik, god. IV, br. 11, maj 2001., 113-115.
 - REDŽIĆ, Enver 1998: Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu, Sarajevo: OKO, 1998.
 - ŠAKOVIĆ, Edin 2001: Stara džamija u Sokolu, Gračanički glasnik, god. IV, br. 11, 2001., 75-78.
 - ŠAKOVIĆ, Edin 2010: Gračanlije u oružanim snagama NDH i njemačkim legionarskim jedinicama 1941.-1945. i njihova stradanja, Gračanički glasnik, XV/2010, br. 29, 58-76.
 - ŠAKOVIĆ, Edin 2011: Hafiz Ibrahim ef. Mehinagić: prilog životopisu, Gračanički glasnik, XV/2011, br. 32, 22-58,
 - ŠAKOVIĆ, Edin – HAMZIĆ, Omer: Gornja Orahovica nekada i sada, Tešanj: Planjax, 2012.
 - TIHIĆ, Esad – HAMZIĆ, Omer: Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji, Gračanica: Komisija za istoriju Opštinskog komiteta SK BiH i Opštinski odbor SUBNOR-a Gračanica, 1988.
 - TIHIĆ, S. Esad: Jedinice Domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOMDO) na teritoriji Trebave, Ratiša i Posavine (1942.-1943.), Gračanički glasnik, 2, I, novembar 1996., str. 32-58.
 - VULETIĆ, Dominik: Kaznenopravni i povijesni aspekti bleiburškog zločina, Pravnik, Vol. 41, No. 85, 2007., 125-150
 - VUJASINOVIĆ, Todor: Ozrenski partizanski odred, Sarajevo: Svjetlost, 1979.
 - ZVIZDIĆ, Salih 1998: Ibrahim Pirić-Pjanić, u: Tko je tko u NDH: Hrvatska 1941.-1945. (urednici: Zdravko Dizdar, Marko Grčić, Slaven Ravlić i Darko Stuparić), Zagreb: Minerva, 1997.
 - ŽIVKOVIĆ, Vera 2001: Sećanja na rat, u: Mi smo preživeli. Jevreji o holokaustu, Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2001., 301-312.
 - ŽIVOTIĆ, Aleksandar 2008: Politička emigracija iz Jugoslavije u Siriji 1947-1952, Tokovi istorije, 2008, br. 3-4, str. 46-59

■ GM TUZLA - HALIDA EMRIĆ, BUŽIM